

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΟΥ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ

Η ΣΙΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΙΑΣ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ
ΤΟΝ 13^ο - 14^ο ΑΙΩΝΑ

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΚΑΙ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ

ΤΟΜΟΣ ΤΡΙΤΟΣ 1990

(Ανάτυπο)

ΑΘΗΝΑ 1990

Η ΣΙΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΙΑΣ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ ΤΟΝ 13ο - 14ο ΑΙΩΝΑ

Παραγωγή, διακίνηση και τιμές του σιταριού*

1. Εισαγωγικά

Πολλά και σημαντικά προβλήματα που αφορούν την ιστορία της Κρήτης, τόσο στη δεύτερη βυζαντινή περίοδο (961-1210/11), όσο και στη βενετοκρατία, παραμένουν, παρά τις προόδους της έρευνας, είτε έντελως σκοτεινά, είτε άτελώς γνωστά. Ίδιως πληροφορίες που αφορούν οικονομικά μεγέθη, παραγω-

---

* Στην έργασία αυτή χρησιμοποιούνται οι παρακάτω συντομογραφίες:

- ΓΑΣΠΑΡΗΣ : Χ. ΓΑΣΠΑΡΗΣ, *Η γη και οι άρχοντες στη μεσαιωνική Κρήτη, 13ο - 14ος αι.*, άδημ. διδ. διατριβή, Ρέθυμνο 1986.
- ΘΕΟΤΟΚΗΣ Α/2 : Σ. ΘΕΟΤΟΚΗ, *Ιστορικά κρητικά έγγραφα εκδιδόμενα εκ του Αρχείου της Βενετίας, Απόφάσεις Μείζονος Συμβουλίου Βενετίας 1255-1669*. Έν Αθήναις 1933 (Άκαδημία Αθηνών, Μνημεία της Έλληνικής Ιστορίας, τόμος Α', τεύχος ΙΙ).
- ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/1, Β/2 : Σ. ΘΕΟΤΟΚΗ, *Ιστορικά κρητικά έγγραφα εκδιδόμενα εκ του Αρχείου της Βενετίας, Θεσπίσματα της Βενετικής Γερουσίας 1281-1385*. Έν Αθήναις 1936-1937 (Άκαδημία Αθηνών, Μνημεία της Έλληνικής Ιστορίας, τόμος Β', τεύχη Ι-ΙΙ).
- BRIXANO : R. MOROZZO DELLA ROCCA, *Benvenuto de Brixano, Notaio in Candia, 1301-1302*, Βενετία 1950.
- CESSI, Rogati : R. CESSI - P. SAMBIN, *Le Deliberazioni del Consiglio dei Rogati*, Βενετία 1960.
- MARCELLO : M. CHIAUDANO - A. LOMBARDO, *Leonardo Marcello, Notaio in Candia, 1278-1281*, Βενετία 1960.
- NOIRET, Documents : H. NOIRET, *Documents inédits pour servir à l'histoire de la domination vénitienne en Crète de 1380 à 1485*, Παρίσι 1892.
- PIZOLO : S. CARBONE, *Pietro Pizolo, Notaio in Candia*, τ. Ι (1300), Βενετία 1978, τ. ΙΙ (1304-1305), Βενετία 1985.
- RATTI VIDULICH, Bandi : PAOLA RATTI VIDULICH, *Duca di Candia - Bandi (1313-1329)*, Βενετία 1965.

γή, κοινωνική οργάνωση, μορφές γεωκτησίας, είναι άλλοτε σχεδόν ανύπαρκτες (όπως στη βυζαντινή εποχή) και άλλοτε άποσπασματικές, με αποτέλεσμα η γνώση που έχουμε για τὰ ζητήματα αυτά να μὴ είναι ικανοποιητική.

Τὸ κύκλωμα τοῦ σιταριοῦ (παραγωγή, διακίνηση, τιμές) παρουσιάζει ιδιαίτερο ἐνδιαφέρον, ἀφοῦ σὲ μιὰ ἀγροτική οἰκονομία τὰ σιτηρὰ γενικὰ ἀποτελοῦν ὄχι μόνο τὰ προϊόντα που παράγονται σὲ μεγαλύτερη ποσότητα, ἀλλὰ καὶ τὰ προϊόντα μετὰ τὴ μεγαλύτερη σημασία, τῶν ὁποίων ἡ ἀφθονία ἢ ἡ ἔλλειψη ἔχει ἄμεσες συνέπειες γιὰ τὸν πληθυσμὸ καὶ γενικότερα γιὰ τὸ κράτος. Εἶναι περιττὸ νὰ τονιστεῖ πόσο ἡ ξεχωριστὴ σημασία τῶν σιτηρῶν ἐνδιαφέρει τὸν ἱστορικὸ τοῦ παρόντος, ἐφόσον αὐτὴ διαμόρφωσε μιὰ πραγματικότητα που ρύθμιζε πολλὲς ἀπὸ τὶς σχέσεις (οἰκονομικές, κοινωνικές, καὶ πολιτικές ἀκόμη) μεταξὺ τῶν μελῶν τῆς συγκεκριμένης κοινωνίας.

Σκοπὸς τῆς ἐργασίας αὐτῆς εἶναι νὰ ἐξετάσει καὶ νὰ συνεκτιμήσει τὶς ὑπάρχουσες πληροφορίες που ἀφοροῦν τὴν πολιτικὴ τῆς Βενετίας ἀπέναντι τὴν παραγωγή, τὶς τιμές καὶ τὴ διακίνηση τῶν σιτηρῶν στὴν Κρήτη τὸν 13ο καὶ 14ο αἰῶνα. Ἐλπίζεται ὅτι ἡ συγκέντρωση καὶ ἀνάλυσή τους θὰ μᾶς δώσει τὴ δυνατότητα νὰ ἔχουμε μιὰ κάπως πιὸ ξεκάθαρη εἰκόνα γιὰ συνθήκες καὶ καταστάσεις που ἐπικρατοῦσαν στὴν Κρήτη τοὺς δύο πρώτους αἰῶνες τῆς βενετοκρατίας.

2. Ἱστορικὸ πλαίσιο

Ἄν ἐξαιρέσουμε τὴ βραχύβια ἐπανάσταση τοῦ διοικητῆ τῆς Κρήτης Κα-

-
SANTSCHI, <i>Régestes</i>	: ELIZABETH SANTSCHI, <i>Régestes des Arrêts Civils et des Mémoires (1363-1399) des Archives du Duc de Crète</i> , Βενετία 1976.
SCARDON	: A. LOMBARDO, <i>Imbreviature di Pietro Scardon, 1271</i> , Τορίνο 1942.
THIRIET, <i>Régestes</i>	: F. THIRIET, <i>Régestes des Délibérations du Sénat de Venise concernant la Roumanie</i> , τ. I (1329-1399), Παρίσι-Χάγη 1958.
THIRIET, <i>Assemblées</i>	: F. THIRIET, <i>Délibérations des Assemblées vénitiennes concernant la Roumanie</i> , τ. I-II, Παρίσι - Χάγη 1966-1971.
THIRIET, <i>Roumanie</i>	: F. THIRIET, <i>La Roumanie vénitienne au Moyen Age</i> , Παρίσι 1975.
ZACHARIADOU, Prix et marchés	: ELIZABETH A. ZACHARIADOU, «Prix et marchés de céréales en Roumanie (1343-1405)», <i>Nuova Rivista Storica</i> 61 (1977), σ. 291-305 (=Variorum Reprints, Λονδίνο 1985, ἀρ. IX).

ρούκη, πού εξερράγη περί τὸ 1091¹, ὅλη ἡ ὑπόλοιπη δεύτερη βυζαντινὴ περίοδος τῆς Κρήτης (961-1210/11) πέρασε, ἀπὸ ὅσο γνωρίζουμε, εἰρηνικά, ἢ τουλάχιστον χωρὶς ἄξίες λόγου ἀναστατώσεις. Ἡ πτώση τῆς αὐτοκρατορίας τὸ 1204 ἀλλάξε αὐτὴ τὴν κατάσταση ριζικά². Ἡ ἀπασχόληση τῶν Βενετῶν μὲ τὴν κατοχύρωση τῶν ἐκτεταμένων κτήσεων πού τοὺς εἶχε ἐπιδικάσει ἡ Partitio Romaniae, ἔδωσε τὴν εὐκαιρία στοὺς Γενουάτες νὰ ἐπωφεληθοῦν καὶ νὰ καταλάβουν τὴν Κρήτη. Τὸ 1206 ὁ Ἑρρίκος Πεσκατόρε ἀποβιβάστηκε καὶ κατέλαβε τὸν Χάνδακα καὶ στῆ συνέχεια προχώρησε στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Μεγαλονήσου. Ἀναμένοντας τὴ βενετικὴ ἀντίδραση ὁ Πεσκατόρε ἔχτισε ἢ ἐπισκεύασε συνολικά 14 ἢ 15 φρούρια γιὰ νὰ ἐνισχύσει τὴν ἀμυνα τῆς Κρήτης. Ἡ προφανὴς εὐκολία μὲ τὴν ὁποία κινήθηκε ὁ Πεσκατόρε στὸ νησί ἐξηγεῖται ἀπὸ τὴ διάλυση τοῦ βυζαντινοῦ κράτους, πού θὰ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἀδυναμία ἢ / καὶ τὴν ἀπροθυμία τῶν κατοίκων (ἢ ὅποιας ὀργανωμένης ἀρχῆς ἐξακολουθοῦσε νὰ ὑφίσταται) νὰ ἀντιδράσουν ἐνεργά.

Τὰ γεγονότα αὐτὰ σημειώνουν τὴν ἀρχὴ μιᾶς ταραγμένης περιόδου πού θὰ διαρκέσει ὀλόκληρο τὸν 13ο καὶ μεγάλο μέρος τοῦ 14ου αἰώνα: πόλεμοι, ἐπαναστάσεις, ἐπιδρομές, ἀλλὰ καὶ φυσικὲς καταστροφές, ὅπως σεισμοὶ καὶ ἐπιδημίες, ἀποτελοῦν τὸ πλαίσιο τῆς ἐποχῆς μέσα στὴν ὁποία θὰ κινήθεῖ ἡ ἔρευνά μας. Ἡ ἀναφορὰ στὰ γεγονότα αὐτὰ δὲν ἔχει θεωρητικὸ χαρακτήρα. Ἀντίθετα, τέτοιου εἴδους γεγονότα ἔχουν συγκεκριμένες καὶ ἐντελῶς πρακτικὲς ἐπιπτώσεις σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς. Ἰδιαιτέρως συνέπειες ἔχουν αὐτὲς οἱ ἀναστατώσεις στὴ γεωργικὴ παραγωγή, πού μᾶς ἀπασχολεῖ ἐδῶ, ἀφοῦ οἱ κλιματολογικὲς καταστροφές καὶ οἱ πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις συνήθως προκαλοῦν καταστροφή στὶς καλλιέργειες καὶ τίς σοδεῖες, οἱ δὲ ἐπιδημίες προκαλοῦν ἔλλειψη ἐργατικῶν χεριῶν, ἀπὸ τὰ ὁποῖα καὶ πάλι ἐξαρτᾶται σὲ μεγάλο βαθμὸ ἡ ποσότητα τῆς παραγωγῆς. Κατὰ συνέπεια καὶ ἡ πολιτικὴ πού ἀκολουθεῖται ἀπὸ τὴν κυβέρνησι τὸν συγκεκριμένον τομέα ἐπηρεάζεται ἄμεσα ἀπὸ τὴν κατάστασι πού δημιουργεῖται.

Στὴ συνέχεια ἀναφέρονται σὲ πολὺ γενικὲς γραμμὲς καὶ συνοπτικὰ τὰ γεγονότα ἐκεῖνα τοῦ 13ου καὶ 14ου αἰώνα πού θεωροῦνται ὅτι μποροῦσαν νὰ ἐπηρεάσουν μὲ τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο τὴν παραγωγή καὶ νὰ προκαλέσουν προβλήματα κυρίως στὶς ἐκτεταμένες καὶ ζωτικῆς σημασίας καλλιέργειες, ὅπως ἦταν αὐτὲς τῶν δημητριακῶν.

1. P. GAUTIER, «Défection et soumission de la Crète sous Alexis ler Comnène», *REB* 35 (1977), σ. 215 κ.έ. Πβ. D. TSOUGARAKIS, *Byzantine Crete*, Ἀθήνα 1988, σ. 78 κ.έ.

2. Γιὰ τὴν πιὸ πρόσφατη ἐξιστόρηση τῶν γεγονότων πού ἀκολουθοῦν καθὼς καὶ ἐπισκόπησι ὅλης τῆς βενετοκρατίας βλ. τὸ ἄρθρο τῆς ΧΡΥΣΑΣ ΜΑΛΤΕΖΟΥ, «Ἡ περίοδος τῆς βενετοκρατίας στὴν Κρήτη», στὸ συλλογικὸ ἔργο *Κρήτη, Ἱστορία καὶ Πολιτισμὸς*, τ. Β', Κρήτη 1988, σ. 105 κ.έ.

- 1206-1210/11: Βενετο-γενουατικός πόλεμος για την κατοχή τῆς Κρήτης πού πέρασε πολλές φάσεις και ὑπῆρξε πολὺ σκληρός.
- 1211: Ἐπίσημα μετὰ τὸν πρῶτο βενετικό ἀποικισμό ἐπανάσταση τῶν Ἁγιοστεφανιτῶν καὶ στὴ συνέχεια ἐμφύλιος πόλεμος μεταξὺ Βενετῶν καὶ Μ. Σανούδου, τοῦ ὁποῦοι τῆ βοήθεια οἱ Βενετοὶ εἶχαν ζητήσει γιὰ τὴν κατάπιξη τῆς ἐπανάστασης.
- 1217-1219: Ἐπανάσταση Σκορδίληδων-Μελισσηνῶν («ἐπανάσταση τῶν δύο Συβρίτων») πού ἐξαπλώνεται σχεδὸν σὲ ὁλόκληρη τὴν κεντρικὴ καὶ δυτικὴ Κρήτη καὶ προκαλεῖ μεγάλες καταστροφές στὴν ὕπαιθρο.
- 1222(:)-1223: Νέα ἐπανάσταση τῶν Ἁγιοστεφανιτῶν μετὰ τὸν δεύτερο βενετικό ἀποικισμό.
- 1228: Σεισμὸς συγκλονίζει ὁλόκληρη τὴν Κρήτη.
- 1230-1236: Τρίτη ἐπανάσταση «τῶν δύο Συβρίτων» καὶ βοήθεια πρὸς τοὺς ἐπαναστάτες ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα τῆς Νίκαιας Ἰωάννη Βατάτζη. Κατάπιξη τῆς μετὰ ἀπὸ πολυάριθμες μάχες.
- 1246: Σεισμὸς συγκλονίζει τὴ δυτικὴ Κρήτη.
- 1252: Νέα ἀποστολὴ βενετῶν ἀποίκων, ἴσως μετὰ ἀπὸ ἐξέγερση τῶν κατοίκων πού καταπνίχτηκε.
- 1261: Ἀγροτικὲς ταραχὲς στὴν περιοχὴ Μεραμπέλου.
- 1262-1265: Ἐπανάσταση ὑποκινημένη ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Η΄ Παλαιολόγο.
- 1266: Ληλασία τῶν Χανίων ἀπὸ τοὺς Γενουάτες καὶ ταραχὲς σὲ πολλὰ μέρη τῆς Κρήτης πού κράτησαν μέχρι τὸ 1271.
- 1272-1278: Μεγάλη ἐπανάσταση τῶν Χορτάτζηδων στὴν ἀνατολικὴ καὶ κεντρικὴ Κρήτη (Λασιῖθι-Μεσαρά).
- 1278-1282: Ταραχὲς στὴν Κίσαμο καὶ τὸ Σέλινο στὶς ὁποῖες συμμετέχουν τὰ Σφακιὰ καὶ οἱ περιοχὲς Ρεθύμνου καὶ Συβρίτου.
- 1283-1299: Μεγάλη ἐπανάσταση τοῦ Ἀλεξίου Καλλέργη.
- 1293: Κατάληψη τῶν Χανίων ἀπὸ τοὺς Γενουάτες.
- 1304: Τρομερὸς σεισμὸς μὲ φοβερὲς καταστροφές σὲ ὁλόκληρη τὴν Κρήτη (ἀλλὰ καὶ σὲ ὅλη τὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο).
- 1306: Ἄλλος σεισμὸς συγκλονίζει τὸν Χάνδακα.
- 1311: Νέος σεισμὸς πλήττει τὴν Κρήτη.
- 1318: Οἱ Τοῦρκοι λεηλατοῦν τὴν Κάρπαθο (πού ἀνῆκε στὸν Ἀνδρέα Cornaro) καὶ τὴ Σαντορίνη (πού ἀνῆκε στὸν Ἀνδρέα Barozzi) καὶ ἀπειλοῦν τὴν Κρήτη. (Οἱ ἐπιδρομὲς ἀναγκάζουν τὴ Βενετία νὰ στέλνει κρητικὸ σιτάρι γιὰ τὴ διατροφή τῶν κατοίκων τῶν λεηλατημένων νησιῶν).
- 1319: Ἐπανάσταση στὰ Σφακιὰ καταπνίγεται μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Ἀλεξίου Καλλέργη.

- 1330: Ἐπιδημία πανώλης με μεγάλες ἀπώλειες στὸν πληθυσμὸ.
- 1333: Ἐπανάσταση Μαγαριτῶν ποὺ ἐξαπλώνεται στὶς δυτικὲς ἐπαρχίες καὶ καταπνίγεται με δυσκολία.
- 1340-1342: Ἐπανάληψη τουρκικῶν ἐπιδρομῶν ποὺ φτάνουν καὶ στὴν Κρήτη.
- 1341-1347: Ἐπανάσταση στὶς δυτικὲς ἐπαρχίες τοῦ Λέοντος Καλλέργη καὶ τῶν Ψαρομηλιγγῶν ἐπεκτείνεται καὶ στὶς ἀνατολικὲς καὶ οἱ ἐπιχειρήσεις παίρνουν μεγάλες διαστάσεις. Εἶναι ἐποχὴ σοβαρῆς κρίσης, με μεγάλη σιτοδεία ποὺ ἐπιφέρει λιμὸ, με τρομερὴ ἐπιδημία πανώλης (1347) καὶ με ταυτόχρονες τουρκικὲς ἐπιδρομές. Μεγάλη ἄνοδος τῶν τιμῶν τῶν σιτηρῶν.
- 1340-1350: Ἐρήμωση τῆς περιοχῆς Ρεθύμνου ἀπὸ τὴν πανώλη καὶ μέτρα πύκνωσης τοῦ πληθυσμοῦ.
- 1350: Τουρκικὲς ἐπιδρομὲς στὴ Σητεία.
- 1353: Σεισμὸς συγκλονίζει τὸν Χάνδακα καὶ τὸ Ρέθυμνο.
- 1355/6: Τουρκικὴ ἐπιδρομὴ στὴν Κάρπαθο.
- 1363-1365: Ἐπανάσταση τοῦ Ἁγίου Τίτου.
- 1365: Ἐπιδημία πανώλης.
- 1368, 1374: Νέες ἐπιδημίες πανώλης.
- 1376: Ἐπιδημία πανώλης ἐρημώνει τὸν Χάνδακα.
- 1377-1381: Βενετο-γενουατικὸς πόλεμος καὶ ἀπαγόρευση εἰσαγωγῆς σίτου ἀπὸ τὸ ἔμιράτο τοῦ Ἀϊδινίου.
- 1383, 1386, 1389: Καινούριες ἐπιδημίες πανώλης.
- 1390: Ὁ Βαγιαζήτ ἀπαγορεύει ἐξαγωγή σιταριοῦ ἀπὸ τὴ Μ. Ἀσία.
- 1398: Νέα ἐπιδημία πανώλης ἀποδεκατίζει τὸν πληθυσμὸ.

3. Ἡ διοικητικὴ ὑπηρεσία

Στὴ Βενετία τὴν εὐθύνη γιὰ τὴ διαχείριση τῶν εἰσαγωγῶν σιταριοῦ καὶ τὴ φροντίδα γιὰ τὸν ἀνελλιπὴ ἐφοδιασμὸ τῆς πόλης τὴν εἶχε εἰδικὴ ὑπηρεσία, ἡ Camera del frumento, ἐπικεφαλῆς τῆς ὁποίας ἦσαν οἱ Ufficiali al frumento. Οἱ ἀξιωματοῦχοι αὐτοὶ ἔπρεπε νὰ ἀναφέρουν κάθε μῆνα στὸν Δόγη ποιὲς ἦταν οἱ διαθέσιμες ποσότητες σιτηρῶν στὶς δημόσιες καὶ ἰδιωτικὲς σιταποθῆκες, διότι βάσει τῶν ἀναφορῶν αὐτῶν καθοριζόταν ἡ περαιτέρω πολιτικὴ εἰσαγωγῶν, πωλήσεων, τιμῶν κτλ.³ Οἱ ἴδιοι ἀξιωματοῦχοι συμμετεῖχαν ἐπίσης στὴ λήψη ἀποφάσεων γιὰ παραγγελίες σίτου στὸ ἐξωτερικόν⁴.

3. G. LUZZATTO, *Storia economica di Venezia dal XI al XVI secolo, Venezia* 1961, σ. 52.

4. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Α/2, σ. 109, ἀρ. 1.

Όπως συνέβαινε και με πολλές άλλες υπηρεσίες, ή υπηρεσία του σίτου είχε στην Κρήτη ανάλογη οργάνωση με εκείνη της Βενετίας. Ύπηρχε δηλαδή και στην Κρήτη μιὰ Camera frumenti που διαχειριζόταν τις υποθέσεις του σιταριού. Η υπηρεσία αυτή υπαγόταν διοικητικά στους Camerarii (Ταμίες) του Χάνδακα, τους ανώτατους αυτούς οικονομικούς αξιωματούχους που είχαν υπό την εποπτεία τους όλες τις οικονομικές υπηρεσίες του νησιού. Οι Camerarii ή Camerlenghi ήταν αρχικά δύο, αλλά από το 1270 αυξήθηκαν σε τρεις. Ήπιπλέον υπήρχαν από δύο Ταμίες στο Ρέθυμνο και τὰ Χανιά που διορίζονταν από τον Δούκα και τους Συμβούλους του. Από το 1318 άρχισε να διορίζεται στον Χάνδακα και τέταρτος Ταμίας, το κυριότερο καθήκον του οποίου ήταν ειδικά το *negocium frumenti comunis*⁵. Ο Ταμίας αυτός έπρεπε να περιέρχεται το νησί, να διεξάγει τις διαπραγματεύσεις και να συνάπτει τις απαραίτητες συμφωνίες για τις προμήθειες σιταριού που έπρεπε να κάνει το Κοινό. Στην πράξη όμως φαίνεται ότι αποδείχτηκε πώς ο Ταμίας αυτός δέν έπαρκοισε για την έπιτυχή διεκπεραίωση του έργου που του είχε άνατεθεί, γι' αυτό από το 1330-31 ή βενετική Γερουσία έπέφερε και νέα άλλαγή. Με άπόφασή της έφάρμοσε το σχετικό καπιτουλάριο που είχε εισαγάγει ο Δούκας Ίωάννης Morosini (1327-1329), σύμφωνα με το όποιο καταργούνταν ο ένας από τους Ταμίες. Στη θέση του διορίζονταν ειδικοί υπάλληλοι με συγκεκριμένες οικονομικές άρμοδιότητες, μιὰ από τις όποιες ήταν και ή έπίβλεψη των υποθέσεων των σιτηρών⁶.

Δέν είναι γνωστό αν ο θεσμός του *provisor bladi* όφείλει την άρχή του σε αυτές τις μεταρρυθμίσεις ή όχι. Ο αξιωματούχος αυτός δημιουργήθηκε κατ' άναλογία των αντίστοιχων *provisores bladi* που υπήρχαν στη Βενετία. Στην Κρήτη υπήρχε μόνο ένας τέτοιος αξιωματούχος μέχρι το 1429, όποτε ή Γερουσία άποφάσισε να διορίζεται και δεύτερος. Από αυτή την άπόφαση της Γερουσίας φαίνεται ότι μέχρι τότε ο υπάλληλος αυτός προέστατο των υποθέσεων των σιτηρών και διέθετε γραφείο επανδρωμένο με ένα γραφέα και ένα κλητήρα. Στην άπόφαση του 1429 αναφέρονται όρισμένες ρυθμίσεις, αλλά δέν είναι σαφές αν κάποιες από αυτές ίσχυαν και προηγουμένως. Σύμφωνα με αυτές οι *provisores bladi* θα είχαν την κρητική ευγένεια, θα ήταν τριάντα ετών ή μεγαλύτεροι και θα εκλέγονταν για δύο χρόνια με μισθό 200 υπέρπυρα το χρόνο, χωρίς να έχουν το δικαίωμα επανεκλογής. Στα καθήκοντά τους ήταν ή είσπραξη προστίμων από όσους παρέβαιναν τις διατάξεις που άφορούσαν τὰ σιτηρά, ή εκτέλεση των άποφάσεων της κυβέρνησης σχετικά με τὰ σιτηρά, ή

5. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Α/2, σ. 103, άρ. 7.

6. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Β/1, σ. 100: *officiales (qui) supersunt negocijs comercli, rationibus salis, messetarie et frumenti*. Οι Ταμίες ξανάξιαν τέσσερις το 1410: ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Α/2, σ. 24.

παροχή συμβουλῶν πρὸς τὴν κυβέρνηση γιὰ τὸ ἴδιο θέμα καὶ ἡ σύναψη συμφωνιῶν μὲ τοὺς ἐμπόρους γιὰ ἐπαρκῆ ἀνεφοδιασμὸ τῆς ἀγορᾶς. Γενικὰ θὰ εἶχαν τὰ ἴδια καθήκοντα «...sicut obserbatur per provisores nostros bladorum et per collegium bladorum in Venetiis»^{6α}.

Στὶς δικαιοδοσίες τῆς Camera frumenti ὑπάγονταν οἱ δημόσιες σιταποθῆκες (granaria, fonteghi). Ὑπεύθυνοι γιὰ τὶς σιταποθῆκες ἦταν δύο ἢ τρεῖς ἀξιοματοῦχοι ὀνομαζόμενοι provveditori al fontego ἢ fontegheri, ποὺ διορίζονταν ἀπὸ τὶς τοπικὲς ἀρχές τῆς Κρήτης, δηλαδὴ τὸ Μεῖζον Συμβούλιο, καὶ ἀνήκαν στὴν τάξη τῶν εὐγενῶν. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Χάνδακα, σιταποθῆκες ὑπῆρχαν καὶ στὰ Χανιά, ἐπικεφαλῆς τῶν ὁποίων ἦταν τρεῖς fontegheri ποὺ διορίζονταν καὶ πάλι ἀπὸ τὶς τοπικὲς ἀρχές (δηλ. τὸν Ρέκτορα). Ἡ θητεία τοὺς διαρκοῦσε ἓνα χρόνο καί, ὅπως καὶ στὴν προηγούμενη περίπτωση, τὸ ἀξίωμα τὸ ἀναλάμβαναν ἄτομα ποὺ κατεῖχαν τὴν κρητικὴ ἢ τὴ βενετικὴ εὐγένεια. Εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι δημόσιες σιταποθῆκες θὰ ὑπῆρχαν καὶ στὰ ἄλλα διαμερίσματα, Ρέθυμνο καὶ Σητεία, καθὼς καὶ ἐκεῖ ἔχουμε μεγάλη παραγωγή σιταριοῦ. Φαίνεται ὅμως νὰ μὴν ἔχουν διασωθεῖ πληροφορίες γι' αὐτὲς τὴν ἐποχὴ ποὺ ἐξετάζουμε. Οἱ σιταποθῆκες ἦταν ἰδρύματα μὲ ἰδιαίτερη διοικητικὴ ὀργάνωση καὶ πολυἀριθμὸ προσωπικῶ.

Οἱ λεπτομέρειες τῆς ὑπαλληλικῆς ἱεραρχίας ποὺ ὑπηρετοῦσε στὶς σιταποθῆκες δὲν εἶναι ἀκριβῶς γνωστές, γνωρίζουμε ὅμως ὅτι ἐπικεφαλῆς τῶν ἰδρυμάτων αὐτῶν ἦταν ὁ λογιστὴς καὶ ὁ ἀποθηκάριος (massaro)⁷. Κατώτεροι ὑπάλληλοι, ποὺ ὅμως θὰ ὑπάγονταν στὴ δικαιοδοσία τῆς Camera frumenti μᾶλλον παρὰ στὴ διοίκηση τῶν σιταποθηκῶν, ἦταν ὁ ὑπεύθυνος (deputato) γιὰ τὸ ζύγισμα τῶν σιτηρῶν καὶ οἱ εἰσπράκτορες (essatori) τῶν σιτηρῶν⁸. Οἱ εἰσπράκτορες ἦταν ὑπεύθυνοι γιὰ τὴν παραλαβὴ τῶν ποσοτήτων σιταριοῦ ποὺ ἔπρεπε νὰ παραδοθοῦν γιὰ λογαριασμὸ τοῦ Κοινοῦ ἢ τῶν σιταποθηκῶν τὴν ἐποχὴ τῆς συγκομιδῆς, ἐνῶ ὁ ὑπεύθυνος γιὰ τὸ ζύγισμα ἔλεγε ὄχι μόνον τὴν ἀκρίβεια τῶν παραδιδόμενων ποσοτήτων, ἀλλὰ καὶ τὴν καταλληλότητα τῶν χρησιμοποιούμενων μέτρων καὶ σταθμῶν κατὰ τὶς κάθε εἴδους συναλλαγές. Δὲν εἶναι σαφές ἂν μιὰ ἄλλη κατηγορία ὑπαλλήλων, οἱ μετρητὲς τῶν σιτηρῶν, ταυτίζονταν μὲ κάποιους ἀπὸ τοὺς προηγούμενους ἢ ἦταν διαφορετικοί. Πάντως καὶ τῶν μετρητῶν οἱ ἀρμοδιότητες ἦταν σχετικὲς μὲ τὴν πώληση τῶν σιτηρῶν τοῦ Κοινοῦ: κατὰ τὶς πωλήσεις αὐτὲς οἱ μετρητὲς παρακρατοῦσαν ἓνα ὀρισμένο ποσὸ γιὰ λογαριασμὸ τοῦ δημοσίου. Μάλιστα τὸ 1356 ὁ Δούκας Ζουφρέδος Morosini καὶ τὸ συμβούλιό του ἀποφάσισαν νὰ παίρνει ὁ ἐπικεφαλῆς

6α. NOIRET, *Documents*, σ. 332-3.

7. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Α/2, σ. 131.

8. ΛΕΣΠΑΣΙΑ ΠΑΠΑΔΑΚΗ, «Ἀξιόματα στὴ βενετοκρατούμενη Κρήτη κατὰ τὸ 16ο καὶ 17ο αἰῶνα», *Κρητ. Χρον.* 26 (1986), σ. 113.

τῶν μετρητῶν τὸ ἓνα τρίτο αὐτῶν τῶν κρατήσεων, ἐνῶ τὸ ἄλλο τρίτο νὰ δίδεται στοὺς ἀγορανόμους καὶ τὸ ὑπόλοιπο νὰ παραδίδεται στὸ Κοινό. Τὸ μέτρο αὐτὸ πάρηκε «ὅπως τοῦ λοιποῦ ὁ ἐπὶ κεφαλῆς τῶν μετρητῶν, ὅστις μικρὰς ὠφελείας ἔχει, δύναται μετὰ μεγαλυτέρου ζήλου νὰ ἐκτελῇ τὴν ὑπηρεσίαν του»⁹. Εἰδικὰ γιὰ τὸ ζύγισμα τοῦ ἀλεύρου ὑπῆρχε ἄλλος ἀρμόδιος ὑπάλληλος, ὁ ponderator farine, ποὺ τὸ 1309 εἶχε μισθὸ 18 ὑπέρπυρα τὸ χρόνο¹⁰. Στὴν ὑπηρεσία ζυγίσεως τοῦ ἀλεύρου προβλεπόταν καὶ ἡ ὑπαρξὴ γραφέα, ποὺ ἄλλοτε ἦταν ὁ ἴδιος ὁ ζυγιστὴς καὶ ἄλλοτε ξεχωριστὸς ὑπάλληλος, ὁ scriba ad pondus mulinariorum¹¹. Οἱ ζυγιστὲς τῶν ἀλεύρων, ὅπως εἶναι εὐνόητο, ἔλεγχαν τὶς συναλλαγὰς τῶν μυλωνάδων, κυρίως ὅσον ἀφορᾷ τὸ ἀλεύρι ποὺ οἱ τελευταῖοι παρέδιδαν στὸ Κοινό. Ἐλεγχαν ἐπίσης καὶ τὸ ἀλεύρι τοῦ Κοινοῦ ποὺ πουλιόταν στοὺς κατασκευαστὲς ψωμιοῦ.

Μιὰ ἄλλη κατηγορία ὑπαλλήλων ἦταν οἱ λεγόμενοι ἐκτιμητὲς τῶν σιτηρῶν (*extimatores bladorum* ἢ *extimatores frumenti*). Ἀνῆκαν σὲ μιὰ ὑπηρεσία ποὺ ὑπῆρχε τουλάχιστον στὰ διαμερίσματα Χάνδακα, Ρεθύμνου καὶ Χανίων, καὶ πιθανότατα καὶ στὸ διαμέρισμα Σητείας. Ἡ ὑπηρεσία ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ἐκτιμητὲς περιλάμβανε καὶ γραφεῖς¹², ἐνῶ τοῦ συνόλου τῶν ὑπαλλήλων αὐτῶν προϊστάντο σὲ κάθε διαμέρισμα ἄλλοι ὑπάλληλοι, οἱ *officiales super extimatores*. Τὰ καθήκοντα καὶ τὶς ἀρμοδιότητες τῆς ὑπηρεσίας αὐτῆς πληροφοροῦμαστε ἀπὸ τὰ αἰτήματα μιᾶς πρεσβείας τὴν ὁποία εἶχαν ἀποστείλει στὴ Βενετία οἱ τιμαριοῦχοι τοῦ διαμερίσματος Ρεθύμνου τὸ 1359. Ἐνα ἀπὸ τὰ αἰτήματα τῶν φεουδαρχῶν ἀφοροῦσε τοὺς *officiales super extimatores*, οἱ ὁποῖοι «*debeant stare in Rethimo nec debeant exire in casalia sicut hactenus fiebat, sed debeant instituere extimatores per casalia, ut sit per totam insulam, qui vero extimatores teneatur, cum aliquis sibi fuerit presentatus de damnus aliquo quod fecerit in alicuius blado siue territorio debeat extimator notificare ei, ut damnum faciens concordabitur cum dampnificato infra dies octo, quod extimator non possit cum scribere sicut sit per totam insulam, totius insule, et in maximum preiudicium, et grauamine omnium habitatorum districtus Rethimi*»¹³.

Ζητοῦσαν δηλαδὴ τὴν ἄδεια νὰ ἔχει ὁ προϊστάμενος (ἢ οἱ προϊστάμενοι) τῶν ἐκτιμητῶν ἔδρα τὸ Ρέθυμνο καὶ νὰ ὀρίζει ἐκτιμητὲς στὰ διάφορα χωριὰ τοῦ διαμερίσματος. Οἱ ἐκτιμητὲς αὐτοὶ θὰ τοῦ γνωστοποιοῦσαν κάθε ζημιὰ

9. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, «Τὰ καπιτουλάρια τῆς βενετοκρατούμενης Κρήτης, 1298-1500», *Ἐπετ. Ἐταιρ. Κρητ. Σπουδῶν* 4 (1941), σ. 168.

10. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Α/2, σ. 60.

11. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Α/2, σ. 167 (1349).

12. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Β/2, σ. 37, 39.

13. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Β/2 σ. 69-70, ἀρ. 1(4).

πού γινόταν στα χωράφια ή στην παραγωγή κάποιου, ώστε να κινηθεί ή διαδικασία φιλικού διακανονισμού τής διαφοράς εντός όκτώ ημερών. Υποστηρίζεται ότι η διαδικασία αυτή θα ήταν κατά πολύ ταχύτερη, αντί να περιοδεύει ο προϊστάμενος στα διάφορα χωριά που υπήρχαν διαφορές, όπως γινόταν μέχρι τότε. Έπειδή το κέρδος όλων ήταν προφανές, η Βενετία αποδέχτηκε αυτό το αίτημα.

Πάντως εκτιμητές ως υπάλληλοι υπήρχαν και για άλλα προϊόντα, όχι μόνο για τα σιτηρά. Για παράδειγμα, έγγραφο του 1394 μάς πληροφορεί για τον διορισμό τριών εκτιμητών για τον έλεγχο τής ποιότητας τής grana (ύσγινου, βαθυκόκκινης χρωστικής ουσίας) που προοριζόταν για εξαγωγή από την Κρήτη¹⁴.

Θά πρέπει επίσης να υπήρχαν υπάλληλοι που ασχολούνταν και με υποθέσεις σιτηρών, όχι κατ' αποκλειστικότητα, αλλά μέσα στις άλλες τους αρμοδιότητες. Μια τέτοια περίπτωση αποτελούσαν οι γνωστοί *comerelarii* (παραφθορά του βυζαντινού : κομμερκιάριοι), τελωνειακοί υπάλληλοι υπεύθυνοι για την είσπραξη δασμών εισαγωγής, εξαγωγής και κυκλοφορίας των εμπορευμάτων^{14α}. Όπως είναι φυσικό, οι *comerelarii* φρόντιζαν για την επιβολή και την είσπραξη του δασμού στα σιτηρά που εισάγονταν ή εξάγονταν, αλλά η σχέση τους με το σιτάρι δεν φαίνεται να σταματούσε εδώ. Από μία απόφαση του 1371 μαθαίνουμε ότι, όσοι επιθυμούσαν να κατασκευάσουν ψωμί προς πώληση, ήταν υποχρεωμένοι να αγοράσουν σιτάρι από το Κοινό, το οποίο θα παράλαμβάναν από τους *comerelarii*¹⁵. Δεν γνωρίζουμε αν η συγκεκριμένη αρμοδιότητα τους είχε ανατεθεί εκτάκτως, ή αν βρισκόταν μέσα στα πλαίσια των συνηθισμένων καθηκόντων τους, διότι μόνο σε αυτήν, από όλες τις παρόμοιες αποφάσεις σχετικά με την κατασκευή ψωμιού τον 14ο αι., γίνεται λόγος συγκεκριμένα για παραλαβή σιτηρών από τους *comerelarii*. Ανάλογες αρμοδιότητες στα σιτηρά είναι δυνατό να είχαν και άλλοι υπάλληλοι, χωρίς αυτό να γίνεται άμέσως φανερό από τα άλλα καθήκοντα που γνωρίζουμε ότι είχαν.

Σε γενικές γραμμές μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι ο τρόπος με τον οποίο οργανώνονται οι υπηρεσίες που έχουν αρμοδιότητα στα σιτηρά επηρεάζεται από δύο παράγοντες: πρώτον, από τη συγκεντρωτική οργάνωση τής ίδιας τής βενετικής κυβέρνησης στην Κρήτη, και δεύτερον από την κρίσιμη σημασία που έχουν τα σιτηρά για την κοινωνία και την οικονομία όχι μόνο τής Κρήτης, αλλά και τής ίδιας τής Βενετίας. Μέσα στην ίδια την Κρήτη ή εντύπωση που

14. G. M. THOMAS, *Diplomatarium Veneto - Levantinum* II, Βενετία 1899, σ. 246, άρ. 142.

14α. THIRIET, *Romanie*, σ. 231.

15. J. JEGERLEHNER, «Beitrag zur Verwaltungsgeschichte Kandiens im XIV. Jahrhundert», *BZ* 13 (1904), σ. 470-1.

μᾶς δίνουν οἱ πληροφορίες πού ἔχουμε εἶναι ὅτι ὑπάρχει μιὰ συναρμοδιότητα διάφορων ὑπαλλήλων, ὑπηρεσιῶν καὶ ἀξιωματούχων στὰ θέματα πού ἀφοροῦν τὰ σιτηρὰ. "Ὅλοι οἱ ἀρμόδιοι δὲν ἀνήκουν στὴν ἴδια ὑπηρεσία οὔτε ὑπάγονται στοὺς ἴδιους προϊσταμένους. Ἰδιαίτερα αὐτὴ ἡ διαφοροποίηση ἐμφανίζεται ἀνάμεσα σὲ ἀντίστοιχους ὑπαλλήλους τοῦ διαμερισματος τοῦ Χάνδακα, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, καὶ τῶν ἄλλων διαμερισμάτων ἀπὸ τὴν ἄλλη. Ἐντούτοις ὁ μηχανισμὸς φαίνεται νὰ λειτουργεῖ σχετικὰ ἱκανοποιητικὰ, ἴσως ἐπειδὴ σὲ ἐπίπεδο ἐπαρχίας ὁ τελικὸς συντονισμὸς γίνεται σὲ τελευταία ἀνάλυση ἀπὸ τὴν ἀνώτατη ἡγεσία (Ρέκτορες - Ταμίες - Δούκα). Ἐξάλλου ἡ γενικότερη πολιτικὴ καὶ οἱ καθοριστικὲς ἀποφάσεις πού ἀφοροῦν τὶς τιμές, τὶς ποσότητες συγκέντρωσης, τοὺς τρόπους διάθεσης καὶ τὶς ἐξαγωγὲς τῶν σιτηρῶν καθορίζονται πάντα σὲ ἀνώτατο πολιτικὸ ἐπίπεδο, τὶς περισσότερες φορὲς μάλιστα στὴ Βενετία ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Δόγη, τοὺς Συμβούλους του καὶ τὴ Γερουσία. Ἀπὸ ἐκεῖ ξεκινοῦν οἱ κατευθύνσεις πού διαβιβάζονται στὸν Δούκα τῆς Κρήτης καὶ τοὺς Συμβούλους του καὶ ἐφαρμόζονται ἀπὸ τὰ ἀρμόδια τοπικὰ ὄργανα. Ὑπάρχει ὅμως καὶ μιὰ ἀμφίδρομη σχέση, διότι οἱ ἀποφάσεις στὴν κορυφὴ τῆς ἱεραρχίας κατὰ κανόνα παίρνονται μετὰ ἀπὸ πληροφορίες πού παρέχουν οἱ κατὰ τόπους ὑπάλληλοι. Μάλιστα ἡ συνεχὴς πληροφόρηση καὶ ἐνημέρωση τῶν βενετικῶν ἀρχῶν γιὰ κάθε ζήτημα πού ἀφοροῦσε τὰ σιτηρὰ ἀποτελοῦσε μιὰ ἀπὸ τὶς βασικὲς ὑποχρεώσεις πού εἶχαν οἱ τοπικοὶ διοικητὲς ὄχι μόνον στὴν Κρήτη, ἀλλὰ σὲ ὅλες τὶς βενετικὲς κτήσεις. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι τὸ 1340, ἐποχὴ πού ἀρχίζει νὰ διαφαίνεται στὸν ὀρίζοντα ἡ αὐξηση τῶν τιμῶν καὶ ἡ ἐπερχόμενη κρίση στὴν ἀγορὰ τῶν σιτηρῶν, ἡ Βενετία ἀποφασίζει νὰ συμπεριλάβει ρητὴ διάταξη στὶς ὁδηγίες πρὸς ὅλους τοὺς διοικητὲς τῶν ἀποικιῶν, οἱ ὁποῖοι στὸ ἐξῆς «*omni vice, qua scribunt nobis litteras aliquas, debeant scribere nobis statum et condicionem frumenti, scilicet precium ipsius, et de copia parva vel magna, qua esset in ipsis partibus et omnem informationem claram, quam dare poterunt, ut possimus de omnibus informari*»^{15a}.

Οἱ δικαιοδοσίες, συνεπῶς, τῶν ὑπηρεσιῶν καὶ τῶν ὑπαλλήλων καὶ τὰ πλαισία μέσα στὰ ὁποῖα κινοῦνται καθορίζονται ἀπὸ τὶς ὁδηγίες πού δίνει ἡ Διοίκηση, ἔτσι πού συχνὰ ἀκόμη καὶ ἡ ἀνώτατη ἱεραρχία στὴν Κρήτη (Δούκας, Ρέκτορες κτλ.) περιορίζεται στὴν ἐκτέλεση τῶν ἐντολῶν τῆς Βενετίας, χωρὶς νὰ ἔχει τὴν εὐθύνη χάραξης τῆς στρατηγικῆς. Ὡς ἐκ τούτου τὸ σύνολο σχεδὸν τῶν ὑπαλλήλων πού ἀπασχολοῦνται στὶς ὑπηρεσίες τὶς σχετικὲς μὲ τὰ σιτηρὰ ἐργάζεται στὸ μηχανισμὸ συγκέντρωσης - διάθεσης. Πιὸ ἀποφασιστικὲς ἀρμοδιότητες ἔχουν, πρῶτον, ὁ Δούκας, κυρίως ὅταν παίρνει ἀπὸ τὴ Βενετία ἐντολὴ διαπραγματεύσεως γιὰ εἰσαγωγὴ σιταριοῦ ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ· δεῦτερον οἱ Ρέ-

15a. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Α/2, σ. 117, ἀρ. 12.

κτορες, επειδή με τις αποφάσεις τους επηρεάζουν τη διακίνηση των σιτηρών στην εσωτερική αγορά του διαμερίσματός τους και της επαρχίας γενικότερα και τρίτον οι προϊστάμενοι της Camera frumenti που μαζί με τους Ταμίες διαχειρίζονται μεγάλα χρηματικά ποσά, συνάπτουν δάνεια για αγορά σίτου ή δανείζουν τους σιτοπαραγωγούς.

Από άλλη άποψη, η εσωτερική κυρίως αγορά επηρεάζεται επίσης από την υπέρβαση των δικαιοδοσιών που έχουν οι άρμόδιοι υπάλληλοι, ή / και από παράνομες δραστηριότητες άλλων υπαλλήλων. Ο λόγος είναι για αποφάσεις ή ενέργειες Ρεκτόρων ή άλλων ανώτερων υπαλλήλων που καταστρατηγούν τις οδηγίες που έχουν από τον Δούκα ή τη Βενετία, και για εμπόριο σιτηρών που γινόταν παράνομα σε αρκετά εύρεια κλίμακα από κρατικούς υπαλλήλους, αφού αυτοί δεν είχαν σχετικό δικαίωμα. Ειδικά η άσκηση εμπορίου όχι μόνο σιτηρών αλλά και άλλων αγροτικών προϊόντων από κρατικούς υπαλλήλους, καγκελλάρους, γραμματείς κτλ. διάφορων υπηρεσιών ανησύχησε τις αρχές, διότι οι υπάλληλοι αυτοί εκμεταλλεύονταν προφανώς τη θέση τους, με αποτέλεσμα να ζημιώνεται τόσο το Κοινό όσο και οι έμποροι των σιτηρών. Γι' αυτό και η Βενετία αποφάσισε το 1338 να προσθέσει ειδική διάταξη στα καπιτουλάρια των «cancellariorum, seu scribanum palacij Candide et quarumcumque aliarum curiarum et etiam castrorum» που τους απαγόρευε την άσκηση του εμπορίου αυτού «pro dando causam... de operando solum quod pertinet honestati»¹⁶. Η ίδια απαγόρευση υπήρχε ήδη στο καπιτουλάριο των καστελάνων¹⁷.

Από όσο λοιπόν μπορούμε να κρίνουμε από τις υπάρχουσες μαρτυρίες, στην Κρήτη η διοικητική υπηρεσία αποτελείται από υπαλλήλους και «γραφεία» που έχουν τη δική τους εσωτερική ιεραρχία, αλλά που καθένα υπάγεται άμεσως στα ανώτερα όργανα (Camera frumenti, Ταμίες, Ρεκτορες, Δούκα), χωρίς τα γραφεία αυτά να έχουν και μιὰ ιεραρχική σχέση μεταξύ τους.

4. Η παραγωγή

Για τη σιτοπαραγωγή στην Κρήτη οι μελετητές έχουν διατυπώσει διάφορες απόψεις, που όχι σπάνια είναι διαμετρικά αντίθετες. Κατ' άλλους η Κρήτη είχε υπεράφθονη παραγωγή σιτηρών¹⁸, ενώ κατ' άλλους η επάρκεια της παραγωγής ήταν φαινομενική γιατί οφειλόταν σε εισαγωγές σιταριού που παραγ-

16. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Α/2, σ. 115 άρ. 8.

17. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, β.π. (βλ. σημ. 9), 'Επετ. 'Εταιρ. Κρητ. Σπουδών 4 (1941), σ. 154, άρ. 26.

18. Για παράδειγμα THIRIET, *Romanie*, σ. 232, 319, 327. Ο ΙΑΙΟΣ, «Villes et campagnes en Crète vénitienne aux XIVe-XVe siècles», *Actes du IIe Congr. internat. des Etudes du Sud-Est européen*, II, 'Αθήνα 1972, σ. 449.

ματοποιούσε ή Κρήτη από τη Μ. 'Ασία¹⁹. "Όμως ακόμη και διαμετρικά αντίθετες απόψεις θά μπορούσε να είναι σωστές, εφόσον μιλάμε για μιὰ πολύ μεγάλη ιστορική περίοδο κατά τη διάρκεια της οποίας είναι πολύ φυσικό να παρουσιάζονται μικρότερης ή μεγαλύτερης διάρκειας αυξομειώσεις στην παραγωγή, ή οποία, όπως είναι γνωστό, επηρεάζεται από ποικίλους οικονομικούς και άλλους παράγοντες. Δέν υπάρχει αμφιβολία, λόγου χάρη, ότι ή ενθάρρυνση εκ μέρους των Βενετών και ή συνακόλουθη εξέλιξη της αμπελοκαλλιέργειας στην Κρήτη κατά τη μέση και ύστερη Βενετοκρατία σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό από ό,τι στο παρελθόν, αποτέλεσε αίτια περιορισμού της καλλιέργειας δημητριακών, με αποτέλεσμα να παρουσιάζονται έλλείψεις. Και είναι επίσης γνωστό ότι αργότερα επί Τουρκοκρατίας, κυρίως από τον 18ο αιώνα, ή Κρήτη αντιμετώπισε μεγάλες έλλείψεις σιτηρών. Τους δύο πρώτους αιώνες όμως της Βενετοκρατίας οι παρουσιαζόμενες έλλείψεις οφείλονταν στην ιστορική συγκυρία περισσότερο (κακή σοδειά, επιδημίες, επαναστάσεις και άλλες πολεμικές ενέργειες), παρά σε άλλες έγγενεις αίτιες, ενώ κατά κανόνα τὰ δημητριακά και κυρίως τὸ σιτάρι παράγονταν σε ποσότητες πού όχι μόνο ικανοποιούσαν τις έσωτερικές ανάγκες, αλλά και έπαρκούσαν και για εξαγωγές.

Τὸ ότι υπήρχε σημαντική παραγωγή σιταριού στην Κρήτη ήδη από τη βυζαντινή εποχή, τουλάχιστον από τον 12ο αιώνα, μάς τὸ δείχνει τὸ γεγονός ότι κρητικό σιτάρι, από τις ποσότητες πού βρίσκονταν στη διάθεση τοῦ δημοσίου, παραχωροῦνταν τόσο στους μοναχούς της Πάτμου όσο και σε άλλους μη κατονομαζόμενους παραλήπτες²⁰. Τὰ στοιχεία πού έχουμε στη διάθεσή μας μάς οδηγούν στην άποψη ότι ή ικανοποιητική παραγωγή σιτηρών υπήρξε ὁ κανόνας και όχι ή εξαίρεση και στὸν 13ο και μεγάλο μέρος τοῦ 14ου αιώνα, παρά τις καταστροφές πού προκαλοῦσαν οι πολεμικές συγκρούσεις εξαιτίας των σχεδόν συνεχῶν επαναστάσεων κατά των Βενετών, και παρά τις επιδημίες πού, ιδίως από τὰ μέσα τοῦ 14ου αιώνα, προκαλοῦσαν μεγάλες απώλειες στὸν πληθυσμό και έλλειψη εργατικῶν χεριῶν.

Ἡ έλλειψη εργατικοῦ δυναμικοῦ πάντως συνέβαλλε σε σημαντικὸ βαθμό στις περιοδικές έλλείψεις σιτηρών, αφού αναγκαστικά αφήνονταν ανεκμετάλλευτες εκτάσεις πού διαφορετικά θά μπορούσαν να καλλιεργηθοῦν. Τὸ πρόβλημα άπασχολούσε πάντα τις αρχές, τόσο στην ἴδια τὴν Κρήτη όσο και στη Βενετία, γι' αὐτὸ και γίνονταν συχνές προσπάθειες πύκνωσης τοῦ πληθυσμοῦ σε περιοχές όπου για διάφορους λόγους (πόλεμοι, επιδρομές, επιδημίες) εἶχε άραιώσει επικίνδυνα. Ένα από τὰ μέτρα πού παίρνονταν, ιδίως από τὸ τέλος τοῦ 13ου αἰ. και μετά, για τὴν αύξηση των εργατικῶν χεριῶν στην ύπαιθρο

19. Βλ. ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, *Prix et marchés*, σ. 292.

20. Βλ. Δ. ΤΣΟΥΓΑΡΑΚΗΣ, *Byzantine Crete*, σ. 282 κ.έ.

ήταν ἡ εἰσαγωγή δούλων, με ἀποτέλεσμα νὰ ἔχουμε ἀνθιση τοῦ δουλεμπορίου στὴν Κρήτη²¹. Ἐπειδὴ ὁμοίως ἡ χρησιμοποίηση δούλων ἀποτελοῦσε περιπτωσιακὴ καὶ ἐμβαλωματικὴ λύση, καὶ ἐπειδὴ οἱ δούλοι ὡς ἐργατικὴ δύναμη ἦταν ἀναξιόπιστοι²², γι' αὐτὸ συνήθως γινόταν προσπάθεια ἡ πύκνωση τοῦ πληθυσμοῦ καὶ ἡ αὔξηση τῶν ἐργατικῶν χεριῶν νὰ ἐπιτευχθεῖ με πιδὸ μόνιμα μέτρα. Τέτοια ἦταν κυρίως ἡ παροχὴ οἰκονομικῶν κινήτρων πρὸς τοὺς παροίκους, ὅπως ἡ ἀπαλλαγὴ τους γιὰ ὀρισμένο χρονικὸ διάστημα ἀπὸ διάφορους φόρους καὶ ἀγγαρεῖες ὑπὸ τὸν ὄρο νὰ κατοικήσουν σὲ ὀρισμένο τόπο, ἐνῶ ἡ μεταφορὰ προσφύγων ἀπὸ ἄλλες περιοχὲς γινόταν μόνον σὲ εἰδικὲς καὶ ἐκτακτὲς περιπτώσεις (π.χ. ἐγκατάσταση προσφύγων ἀπὸ τὴν Τένεδο τὸ 1381-82²³, ἡ σκέψις γιὰ ἐγκατάσταση Ἀρμενίων τὸ 1363²⁴). Τέτοια εὐνοϊκὰ οἰκονομικὰ κίνητρα δόθηκαν γιὰ τὴν πύκνωση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς περιοχῆς τῶν Χανίων τὸ 1302²⁵, τῆς περιοχῆς τῆς Σητείας τὸ 1317-1320²⁶, τῆς περιοχῆς τοῦ Χάνδακα (Παρακάντιας) τὸ 1331-1332²⁷, τοῦ κάστρου Σελίνου τὸ 1333²⁸, τοῦ κάστρου Κισιάμου τὸ 1334²⁹, καὶ πάλι τῆς περιοχῆς Χανίων τὸ 1340³⁰, τῆς περιοχῆς τοῦ Ρεθύμνου τὸ 1350 πού εἶχε ἐρημώσῃ ἐξαιτίας τῆς πανώλης³¹, καὶ ἐκ νέου τὸ 1359³², τοῦ Χάνδακα τὸ 1376 πού ἐπίσης εἶχε ἐρημώσῃ λόγω τῆς ἐπιδημίας³³, καὶ τέλος τῆς περιοχῆς Χανίων καὶ Κισιάμου τὸ 1383³⁴. Ἡ συχνό-

21. Εἶναι γνωστὴ, γιὰ παράδειγμα, ἡ ἀπόφαση πού πῆρε ἡ βενετικὴ κυβέρνησις τὸ 1313 νὰ ἐπιτρέψῃ τὴν ἐλεύθερη εἰσαγωγή στὴν Κρήτη δούλων ὁποιασδήποτε ἐθνικότητος (RATTI - VIDULICH, *Bandi*, σ. 5, ἀρ. 1), ἐνῶ λίγο ἀργότερα (1317) ἀναγκάστηκε νὰ ἀπαγορεύσῃ τὴν εἰσαγωγή τους ἀπὸ τὴν Εὐβοία (στὸ ἴδιο, σελ. 56, ἀρ. 158). Γὰ τὴν Κρήτη ὡς κέντρο δουλεμπορίου βλ. CH. VERLINDEN, «La Crète débouché et plaque tournante de la traite des esclaves aux XIVe et XVe siècles», *Studi in onore di A. Fanfani*, τ. 3, Μιλάνο 1962, σ. 593-669.

22. Οἱ δούλοι, περισσότερο κι ἀπὸ τοὺς παροίκους, εἶχαν τὴν τάση νὰ ἀποδιδράσκουν, κι ἔτσι βλέπουμε νὰ γίνονται συχνὰ συστηματικὲς ἐρευνες γιὰ τὴν ἀνεύρεσή τους. Βλ. λόγου χάρις τὶς ἐρευνες πού ἀνέλαβαν οἱ βενετικὲς ἀρχὲς πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση μετὰ τὴ Μεγάλῃ Πανούκλα, καθὼς καὶ τὰ μέτρα πού ἐπαιρναν κάθε τόσο: THIRIET, *Assemblées*, τ. I, σ. 219 ἀρ. 564 (1349), σ. 222 ἀρ. 575 (1350), σ. 238 ἀρ. 633 (1357).

23. F. THIRIET, «Venise et l'occupation de Ténédos au XIVe siècle», *Mélanges de l'Ecole française de Rome* 65 (1953), II, σ. 232-3, 236-7.

24. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Β/2, σ. 114-5, ἀρ. 20.

25. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Β/1, σ. 14-15, ἀρ. 35.

26. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Β/1, σ. 70, ἀρ. 17.

27. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Β/1, σ. 107-8, ἀρ. 2.

28. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Β/1, σ. 118, ἀρ. 1. ΓΑΣΠΑΡΗΣ, σ. 88 καὶ σημ. 97.

29. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Β/1, σ. 150 ἀρ. 468.

30. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Β/1, σ. 186-88, ἀρ. 18 (2).

31. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Β/1, σ. 296-7, ἀρ. 6.

32. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Β/2, σ. 67-68, ἀρ. 1.

33. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Β/2, σ. 205, ἀρ. 32.

34. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Β/2, σ. 248-50, ἀρ. 25.

τητα τῶν μέτρων αὐτῶν εἶναι ἐνδεικτικὴ τοῦ μεγέθους τοῦ προβλήματος πού ἀντιμετώπιζαν οἱ ἀρχές, εἶναι ὅμως ἐνδεικτικὴ ἐπίσης καὶ τῆς ἀναποτελεσματικότητάς τους: τὰ μέτρα πού λαμβάνονταν εἶχαν μάλλον περιπτωσιακὸ χαρακτήρα, χωρὶς νὰ καταβάλλεται σοβαρὴ προσπάθεια νὰ ἐξαλειφθοῦν οἱ αἰτίες πού δημιουργοῦσαν τὴν ἔλλειψη τῶν ἐργατικῶν χεριῶν.

Τοὺς δύο πρώτους αἰῶνες τῆς Βενετοκρατίας ἡ καλλιέργεια σιτηρῶν γινόταν λίγο πολὺ παντοῦ ὅπου τὸ ἐπέτρεπε ἡ γεωγραφία καὶ τὸ κλίμα. Ὅρισμένες περιοχὲς ὅμως ξεχώριζαν γιὰ τὴ συστηματικὴ καλλιέργεια καὶ τὴ συνακόλουθη μεγάλη παραγωγή πού εἶχαν. Τέτοιες περιοχὲς ἦταν ἡ δυτικὴ Κρήτη (διαμέρισμα Χανίων, ἰδίως Ἐποκόρωνας), οἱ περιοχὲς Ρεθύμνου καὶ Μυλοποτάμου, ἡ πεδιάδα τῆς Μεσαρᾶς καὶ ἡ εὐρύτερη περιοχὴ τοῦ διαμερίσματος Σητείας. Οἱ σωζόμενες νοταριακὲς πράξεις τῆς περιόδου μᾶς κάνουν γνωστὰ τὰ ὀνόματα πολλῶν συγκεκριμένων χωριῶν, γιὰ τὰ ὁποῖα μπορεῖ νὰ συμπεράνει κανεὶς ὅτι παρῆγαν σιτηρά, ἀλλὰ οἱ πληροφορίες αὐτές, ἔτσι ὅπως παραδίδονται, δὲν μποροῦν νὰ ἀξιοποιηθοῦν ἀποτελεσματικὰ γιὰ διάφορους λόγους. Πρῶτον, κάποια παραγωγή σιτηρῶν θὰ γινόταν λίγο πολὺ σὲ μεγάλο ἀριθμὸ χωριῶν σὲ ὅλες τὶς περιοχὲς. Δεύτερον, στὶς νοταριακὲς πράξεις γίνονται ἀντικείμενο ἀγοραπωλησίας συνήθως μικρὲς ποσότητες σιτηρῶν³⁵, πράγμα πού δὲν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ συναγάγουμε γενικότερα συμπεράσματα γιὰ τὸ ὕψος τῆς παραγωγῆς τῆς συγκεκριμένης περιοχῆς. Ἐπιπλέον ἡ συντριπτικὴ πλειονότητα τῶν σωζόμενων νοταριακῶν πράξεων αὐτῆς τῆς περιόδου ἀφοροῦν τὸ διαμέρισμα τοῦ Χάνδακα καὶ ἐλάχιστες τὶς ἄλλες περιοχὲς τῆς Κρήτης. Ἀντίθετα, ὅσες συμφωνίες σώζονται ἀνάμεσα στὴ Βενετία καὶ τοὺς τιμαριούχους τῆς Κρήτης γιὰ ἀγορὰ τῆς σιτοπαραγωγῆς τους ἐκ μέρους τῆς Κοινότητος εἶναι κάπως διαφωτιστικὲς, ἀφοῦ συχνὰ ἀναφέρουν τὴν ποσότητα πού προτίθεται νὰ ἀγοράσει ἡ Κοινότητα ἀπὸ τοὺς τιμαριούχους - παραγωγοὺς ἐνὸς συγκεκριμένου διαμερίσματος. Αὐτὸ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ σχηματίσουμε μιὰ, ἔστω καὶ πολὺ γενικὴ καὶ ἐλλιπὴ, ἰδέα γιὰ τὶς δυνατότητες σιτοπαραγωγῆς σὲ μιὰ συγκεκριμένη περιοχὴ καὶ χρονικὴ περίοδο.

Στὶς συμφωνίες αὐτές ἡ περιοχὴ πού ἀναφέρεται συχνότερα ἀπὸ ὅλες εἶναι τὸ διαμέρισμα Χανίων, ἀλλὰ δὲν γνωρίζουμε ἀν αὐτὸ ὀφείλεται στὶς πράξεις πού ἔχει τύχει νὰ διασωθοῦν ἢ ἀν ἀντανακᾷ μιὰ πραγματικὰ μεγαλύτερη παραγωγή τῆς ἐπαρχίας αὐτῆς σὲ σχέση μὲ τὶς ἄλλες. Ἔτσι, τὸ 1302 συμφωνεῖται νὰ ἀγοράζει ἡ Βενετία ἀπὸ τοὺς σιτοπαραγωγοὺς φεουδάρχες τῶν Χα-

35. Γιὰ παράδειγμα, ἀπὸ τὶς πράξεις τοῦ νοταρίου P. Scardon (1271) πού ἀναφέρονται σὲ ἀγοραπωλησίαι σιταριοῦ, τὸ 87,5% ἀφοροῦν ποσότητες ἀπὸ 100 μουζούρια καὶ κάτω. Ἡ μεγαλύτερη ποσότητα πού ἀναφέρεται εἶναι 600 μουζούρια (μιὰ πράξη), ὑπάρχει ἀκόμη μιὰ γιὰ 400 μουζούρια καὶ ἄλλες 7 πράξεις γιὰ ποσότητες ἀπὸ 130-250 μουζούρια (1 μουζούρι = 17,089 λίτρα: βλ. E. SCHILBACH, *Byzantinische Metrologie*, σ. 139-140· πβ. ZACHARIADOU, *Prix et marchés*, σ. 302).

νίων 30.000 μουζούρια σιτάρι τὸ χρόνο³⁶, ἐνῶ τὸ 1330 ἡ Βενετία δέχεται νὰ ἀγοράσει ἀπὸ τοὺς τιμαριούχους αὐτῆς τῆς περιοχῆς 100.000 μουζούρια³⁷, καὶ τὸ 1331 κλείνεται συμφωνία γιὰ παράδοση στὴν Κοινότητα 50.000 μουζουριῶν τὸ χρόνο ἐπὶ πέντε χρόνια. Τὴν ἴδια χρονιά μάλιστα ἀποφασίζεται νὰ διατεθεῖ ποσὸ 400 ὑπερπύρων γιὰ νὰ χτιστοῦν στὸ λιμάνι τῶν Χανίων δύο ἢ τρεῖς σιταποθήκες γιὰ τὴν ἀποθήκευση τῶν σιτηρῶν τοῦ Κοινοῦ³⁸, καὶ τὸ 1331-32 ἄλλη μία σιταποθήκη³⁹. Τὸ 1334 οἱ τιμαριούχοι Χανίων ζητοῦν νὰ παραδίδουν 25.000 μουζούρια τὸ χρόνο ἀντὶ τῶν συμφωνημένων 50.000, αἴτημα ποὺ ἡ Βενετία κάνει δεκτό⁴⁰, ἀλλὰ τὸ 1337 ἀνανεώνεται ἡ συμφωνία γιὰ ἀγορὰ ἐκ μέρους τοῦ Κοινοῦ καὶ πάλι 50.000 μουζουριῶν⁴¹. Τὸ 1344 ἡ Κοινότητα εἶχε πληρώσει στοὺς τιμαριούχους Χανίων προκαταβολὲς γιὰ ποσότητα σιταριοῦ ποὺ ξεπερνοῦσε τὶς 66.000 μουζούρια⁴², τὸ 1356 οἱ τιμαριούχοι τῶν Χανίων προσφέρουν γιὰ πώληση στὴ Βενετία 30.000 μουζούρια⁴³, ἐνῶ τὸ 1357 οἱ παραγωγοὶ αὐτοῦ τοῦ διαμερίσματος παραδίδουν στὴν Κοινότητα 33.000 μουζούρια⁴⁴.

Γιὰ τὶς ἄλλες περιοχὲς οἱ συγκεκριμένες πληροφορίες εἶναι πολὺ λιγότερες. Ἔτσι τὸ 1333 οἱ τιμαριούχοι τοῦ διαμερίσματος τοῦ Χάνδακα προτείνουν στὴ Βενετία νὰ ἀγοράζει ποσότητα 80.000 μουζουριῶν σιταριοῦ τὸ χρόνο ἐπὶ πέντε χρόνια⁴⁵, ἐνῶ τὴν ἴδια χρονιά οἱ τιμαριούχοι τοῦ Ρεθύμνου προσφέρουν γιὰ ἀγορὰ 22.000 μουζούρια⁴⁶. Παραγωγή μὴ προσδιοριζόμενων ποσοτήτων ἀναφέρεται ἐξἄλλου γιὰ τὶς περιοχὲς τῆς Σητείας καὶ τῆς Ἱεράπετρας. Γνωρίζουμε ἐπίσης ὅτι τὸ 1281 ἡ Βενετία προπληρώνει σὲ ὅλους τοὺς τιμαριούχους τῆς Κρήτης ποσότητα 18.750 μουζουριῶν καὶ συμφωνεῖ νὰ ἀγοράζει ὅση πο-

36. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Β/1, σ. 16 ἀρ. 32.

37. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Β/1, σ. 101 ἀρ. 6.

38. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Α/2, σ. 114-5, ἀρ. 6.

39. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Β/1, σ. 105 ἀρ. 17.

40. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Β/1, σ. 149 ἀρ. 46.

41. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Β/1, σ. 172, ἀρ. 31.

42. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Β/1, σ. 258-9 ἀρ. 7: καταγράφηκαν προκαταβολὲς 4016 ὑπερπύρων ποῦ, ἂν ὑπολογιστοῦν πρὸς 18 ὑπέρπυρα τὰ 100 μουζούρια, ἀντιστοιχοῦν σὲ 22.311 μουζούρια σιτάρι (πβ. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, στὸ ἴδιο σ. 254-6 γιὰ τὴν τιμὴ τὴν ἴδια χρονιά). Ἐν προκειμένῳ γιὰ προκαταβολὲς τοῦ 1/3 τῆς ἀξίας τοῦ σιταριοῦ ποὺ θὰ παραδινόταν, τότε ἡ συνολικὴ ποσότητα θὰ ἦταν 66.933 μουζούρια. Ἐν ὅμως πρόκειται γιὰ προκαταβολὲς τοῦ μισοῦ τῆς ἀξίας τοῦ παραδιδόμενου σιταριοῦ, ὅπως συνέβαινε σὲ περιόδους ἀνάγκης σὺν αὐτῇ, τότε ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ ποσότητα 44.622 μουζουριῶν σιταριοῦ.

43. THIRIET, *Régestes*, σ. 84 ἀρ. 305.

44. THIRIET, *Régestes*, σ. 86 ἀρ. 315.

45. THIRIET, *Régestes*, σ. 28 ἀρ. 26· πβ. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Β/1, σ. 113.

46. THIRIET, *Régestes*, σ. 28 ἀρ. 29· πβ. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Β/1, σ. 114 ἀρ. 15.

σότητα θεωρούν απαραίτητη ὁ Δούκας καὶ οἱ Σύμβουλοι τοῦ⁴⁷, ἐνῶ τὸ 1314 οἱ τιμαριῶχοι τῆς Κρήτης προσφέρουν γιὰ ἀγορὰ 81.250 μουζούρια⁴⁸.

Ἀπὸ τοὺς φεουδάρχες - παραγωγούς, ποὺ παρέχουν σιτάρι στὸ Κοινὸ ἢ γενικὰ ἔχουν μεγάλη παραγωγή, ὀρισμένοι ἀναφέρονται ὀνομαστικά. Πολὺ συχνά, ἴσως συχνότερα ἀπὸ κάθε ἄλλον, ἀπαντᾷ ἡ οἰκογένεια τῶν Καλλεργῶν, ποὺ διάφοροι κλάδοι τῆς εἶχαν κτήματα τόσο στὸ διαμέρισμα Ρεθύμνου, κυρίως στὸν Μυλοπόταμο, ὅσο καὶ στὸν Ἀποκόρωνα καὶ ἄλλες περιοχὲς τοῦ διαμερίσματος Χανίων καθὼς καὶ στὸν Χάνδακα⁴⁹. Γιὰ παράδειγμα ἀναφέρουμε ὅτι τὸ 1304 ὁ περίφημος ἄρχοντας Ἀλέξιος Καλλέργης ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ παραδίδει στὸ Κοινὸ ποσότητα 10.000 μουζουριῶν σιταριοῦ τὸ χρόνο⁵⁰, ἐνῶ δύο ἀκόμη φορὲς ἀνάμεσα στὸ 1314 καὶ τὸ 1317 ἀναφέρονται συμφωνίες γιὰ παράδοση ἐκ μέρους τοῦ Ἀλεξίου ποσοτήτων σιτηρῶν στὴν Κοινότητα⁵¹. Ἐντούτοις τόσο ὁ Ἀλέξιος Καλλέργης, ὅσο καὶ οἱ ἄλλοι τιμαριῶχοι φαίνεται πὼς ἀντιμετώπιζαν χρόνια ἔλλειψη μετρητῶν⁵². Αὐτὸ μᾶς τὸ δείχνουν ὄχι μόνο οἱ συνεχεῖς δανεισμοὶ τοὺς ἀπὸ τὸ Ταμεῖο τοῦ σίτου (βλ. πῶς κάτω), ἀλλὰ καὶ τὰ δάνεια ποὺ συνήπταν στὴν ἐλεύθερη ἀγορὰ, κάποτε μάλιστα γιὰ ποσὰ ὄχι σημαντικά. Γιὰ νὰ περιοριστοῦμε στὴν περίπτωση τοῦ Ἀλεξίου Καλλέργη, ἀπὸ τίς πράξεις ἐνὸς μόνο νοταρίου τὸν βλέπουμε νὰ δανεῖζεται σὲ τέσσερις περιπτώσεις, ἀνάμεσα στὸν Φεβρουάριο καὶ τὸν Ἰούλιο τοῦ 1300, 333, 150, 53 καὶ 1500 ὑπέρπυρα⁵³, ἐνῶ σὲ τρεῖς περιπτώσεις ἀπὸ τὸν Ἰούνιο ὡς τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1304 τὸν βλέπουμε νὰ δανεῖζεται 860, 1400 καὶ 1.000 ὑπέρπυρα⁵⁴, χωρὶς νὰ λογαριάζουμε τὰ 6.000 ὑπέρπυρα ποὺ δανειστικῶς ἀπὸ τὸ δημόσιο τὴν ἴδια χρονιά, τὰ ὁποῖα θὰ ξεπληρώσει μὲ σιτάρι (βλ. προηγούμενη σημ. 50 καὶ πῶς κάτω). Τὸ 1333 ὁ Ἰωάννης Καλλέργης, γιὸς τοῦ Ἀλεξίου, συμφωνεῖ νὰ παραδίδει στοὺς Βενετοὺς στὰ Χανιά 6.000 μουζούρια σιτάρι τὸ χρόνο μέχρι τὴν ποσότητα τῶν 47.000 μουζουριῶν⁵⁵, ἐνῶ παρόμοια συμφωνία συνάπτει ἡ Βενετία τὸ 1334 γιὰ σιτάρι προερχόμενο ἀπὸ τὰ κτήματα τοῦ ἀποθα-

47. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Β/1, σ. 7: καταβάλλονται 3.000 ὑπέρπυρα, ἐνῶ ἡ τιμὴ ὀρίζεται ρητὰ στὰ 16 ὑπέρπυρα τὰ 100 μουζούρια. Ἄν ἔχουμε προκαταβολὴ τοῦ ἐνὸς τρίτου τῆς ἀξίας τοῦ σιταριοῦ, τότε ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ συνολικὴ ποσότητα 56.000 μουζουριῶν περίπου.

48. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Β/1, σ. 62 ἀρ. 15.

49. Γιὰ τὴν οἰκογένεια τῶν Καλλεργῶν γενικὰ βλ. Ν. Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗ, «Ἐρευναὶ ἐν Βενετίᾳ, I. Περί Καλλεργῶν», *Θησαυρίσματα* 5 (1968), σ. 45 κ.έ.

50. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Α/2, σ. 42, ἀριθ. 26.

51. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Β/1, σ. 62-63, ἀρ. 15, 18.

52. Πβ. S. BORSARI, *Il dominio veneziano a Creta nel XIII secolo*, Νεάπολη 1963, σ. 80-85.

53. PIZOLO ἀρ. 23, 583, 643 καὶ 664 ἀντίστοιχα.

54. PIZOLO ἀρ. 783, 896 καὶ 934 ἀντίστοιχα.

55. THIRIET, *Régestes*, σ. 28, ἀρ. 27· πβ. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Β/1, σ. 114, ἀρ. 13.

νότος Ἀνδρέα Καλλέργη⁵⁶. Ἄλλο μέλος τῆς οἰκογένειας, ὁ Γεώργιος Καλλέργης, τὸ 1336 ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ παραδίδει στὴ Βενετία 10.000 μουζούρια σιτάρι τὸ χρόνο ἐπὶ πέντε χρόνια⁵⁷, καὶ τὸ 1339 ὁ Βάρδας Καλλέργης ἀπὸ τὸ χωριὸ Γαρίπα θὰ παραδώσει μέσα σὲ τρία χρόνια πάνω ἀπὸ 11.000 μουζούρια σιτάρι ἀπὸ τὴν παραγωγή του⁵⁸. Σημαντικὴ ἐπίσης παραγωγή φαίνεται νὰ εἶχε ἡ οἰκογένεια τῶν Μελισσηῶν⁵⁹, ὅπως καὶ τὸ μετόχι τῆς μονῆς τῆς Πάτμου στὸν Στύλο Ἀποκορώνου, ποῦ μπορούσε νὰ ἐξάγει χίλια μουζούρια σιτάρι τὸ χρόνο χωρὶς δασμούς γιὰ τὶς ἀνάγκες τῶν μοναχῶν τῆς μονῆς τοῦ Εὐαγγελιστῆ Ἰωάννη⁶⁰.

Γιὰ τοὺς Λατίνους φεουδάρχες, παραδόξως, δὲν διαθέτουμε λεπτομερέστερα στοιχεῖα. Σημαντικὴ παραγωγή βέβαια εἶχαν, ὅπως εἶναι φυσικὸ, οἱ μεγάλες οἰκογένειες Corner, Dandolo, Venier, Barozzi κτλ., ἐπειδὴ κατεῖχαν μεγάλα κτήματα σὲ διάφορες περιοχές. Ἔτσι, γιὰ παράδειγμα, τὸ 1356 ὁ Ἀνδρέας Corner «τοῦ μεγάλου οἴκου» (de domo maiori) παίρνει ἄδεια νὰ ἐξάγει πρὸς τὸν Χάνδακα ἀπὸ τὰ κτήματά του στὴ Σητεία 2.000 staria σιταριοῦ (πάνω ἀπὸ 9.500 μουζούρια) καὶ 1.000 staria βρώμης «πρὸς χρῆσιν τῶν ἔππων τοὺς ὁποίους ὑποχρεοῦται νὰ διατηρῇ»⁶¹. Καὶ ἄλλοι ὅμως παρήγγαν σημαντικὲς ποσότητες σιτηρῶν, ὅπως οἱ Dandolo⁶², οἱ Iordano⁶³, οἱ Donno⁶⁴ καὶ οἱ De Canali⁶⁵.

Ἄν θέλουμε ὅμως νὰ ἔχουμε κάπως πιὸ συγκεκριμένη ἰδέα σχετικὰ μὲ τὸ τί ἀντιπροσώπευαν οἱ ποσότητες αὐτὲς γενικότερα, θὰ πρέπει νὰ στραφοῦμε ὄχι τόσο πρὸς τὴν ἀτομικὴ παραγωγή καθενὸς τιμαριούχου ξεχωριστὰ (στοιχεῖο ἐν πάσῃ περιπτώσει σημαντικὸ, ἀν καὶ σὲ ἄλλο ἐπίπεδο), ὅσο στὶς πληροφορίες ἐκεῖνες ποῦ ἀφοροῦν συνολικὲς παραγωγὲς σὲ ἐπίπεδο διαμερισματος: τί σημαίνει δηλαδὴ γιὰ τὴν σιτοπαραγωγή τῆς Κρήτης ὅτι τὸ 1330 μπο-

56. THIRIET, *ὁ.π.*, σ. 32 ἀρ. 47· ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Β/1, σ. 144-5, ἀρ. 40.

57. THIRIET, *ὁ.π.*, σ. 36 ἀρ. 66· ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Β/1, σ. 169, ἀρ. 24.

58. THIRIET, *ὁ.π.*, σ. 39-40 ἀρ. 85· ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Β/1, σ. 176, ἀρ. 1.

59. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Β/1, σ. 255, ἀρ. 3 (37).

60. Τὸ μετόχι τῆς Πάτμου στὸν Στύλο ἀντιμετωπιζόταν πάντοτε εὐνοϊκὰ ἀπὸ τὶς βενετικὲς ἀρχές. Ἡ ἄδεια ἐξαγωγῆς σιταριοῦ χωρὶς δασμούς (ἀν δὲν πρόκειται γιὰ ἀνανέωση καὶ ἐπικύρωση βυζαντινοῦ προνομίου: D. TSOUGARAKIS, *Byzantine Crete*, σελ. 282-283) εἶχε δοθεῖ ἤδη ἀπὸ τὸ 1271, ἐπικυρώθηκε τὸ 1307 καὶ ἀνανέωθηκε τὸ 1385: πβ. S. BORSARI, *ὁ.π.*, σ. 122· ΧΡΥΣΑ ΜΑΛΤΕΖΟΥ, «Τὰ λατινικὰ ἔγγραφα τοῦ πατριακοῦ ἀρχείου», *Σύμμεικτα* 2 (1970), σ. 350· THIRIET, *ὁ.π.*, σ. 170-171, ἀρ. 705, ἔτος 1385· CESSI, *Rogati* I, σ. 123, ἀρ. II 242.

61. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Β/2, σ. 23, ἀρ. 17.

62. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Β/2, σ. 10, ἀρ. 20, ἔτος 1353.

63. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Β/1, σ. 274, ἀρ. 3, ἔτος 1345.

64. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Β/1, σ. 255, ἀρ. 3, ἔτη 1339-1344.

65. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, *στό ἴδιο*, ἔτη 1340-1344.

ρεϊ νά ὑπάρχει στά Χανιά διαθέσιμη ποσότητα 100.000 μουζουριῶν, ἢ 50.000 τὸ 1331, ἢ 80.000 μουζουριῶν στὸν Χάνδακα τὸ 1334.

Θὰ πρέπει πρῶτα πρῶτα νά ἔχουμε ὑπόψη μας ὅτι ἡ ποσότητες πού παραδίδονται στή Βενετία δὲν ἀποτελοῦν τὸ σύνολο τῆς παραγωγῆς μιᾶς περιοχῆς. Ἐπιπλέον τὸ σύνολο τῆς παραγωγῆς σιταριοῦ δὲν συμπίπτει μὲ τὸ σύνολο τῆς παραγωγῆς σιτηρῶν γενικὰ: τὸ κριθάρι, ἡ βρώμη καὶ τὸ κεχρὶ πρέπει ἐπίσης νά παράγονταν σὲ κάποιες ὑπολογίσιμες ποσότητες, καθὼς ἡ μεγάλη πλειονότητα τῶν κατοίκων τῆς ὑπαίθρου τρεφόταν ὄχι μὲ σταρένιο ψωμί ἀλλὰ μὲ ψωμί φτιαγμένο εἴτε ἀπὸ κριθάρι εἴτε, συνηθέστερα, ἀπὸ ἄλλα κατώτερης ποιότητος δημητριακά. Ἀπὸ μιὰ ἀποψη λοιπὸν οἱ ποσότητες πού παραδίδονταν στὴν Κοινότητα θεωρητικὰ θὰ πρέπει νά ἀποτελοῦσαν τὸ περίσσευμα (σὲ δημητριακὰ, ἂν ὄχι εἰδικὰ σὲ σιτάρι) μετὰ τὴν κατὰ ἓνα μέρος κάλυψη τῶν στοιχειωδῶν ἀναγκῶν μεγάλου μέρους τῶν κατοίκων. Τέλος θὰ πρέπει νά θυμηθοῦμε μὲ ποῖο τρόπο γινόταν ἡ ἀγροτικὴ ἐκμετάλλευση στὰ φέουδα: τῆ γῆ καλλιεργοῦσαν οἱ πάροικοι, οἱ ὁποῖοι κατὰ κανόνα ἀπέδιδαν τὸ ἓνα τρίτο τῆς παραγωγῆς στὸν τιμαριούχο⁶⁶. Μὲ ἄλλα λόγια, ἂν θέλουμε νά ὑπολογίσουμε ἔστω καὶ κατὰ προσέγγιση τὴ συνολικὴ παραγωγή σιταριοῦ (μόνο, κι ὄχι σιτηρῶν γενικὰ) ἐνὸς διαμερίσματος ἢ ἀκόμη κι ἐνὸς τιμαρίου, θὰ πρέπει νά θεωρήσουμε ὅτι γιὰ κάθε ποσότητα πού βρίσκεται στὰ χέρια τῶν τιμαριούχων ὑπάρχει μιὰ περίπου διπλάσια ποσότητα πού παραμένει στὰ χέρια τῶν καλλιεργητῶν⁶⁷. Ἔτσι, γιὰ νά ἐπανέλθουμε στὶς ποσότητες πού ἀναφέρθηκαν πρὶν πάνω, ἂν τὸ 1330 ἡ Βενετία διαπραγματεύεται τὴν ἀγορὰ 100.000 μουζουριῶν σιταριοῦ ἀπὸ τοὺς τιμαριούχους Χανίων, κι ἂν αὐτὴ ἦταν ὀλόκληρη ἡ ποσότητα τοῦ σιταριοῦ πού εἶχαν στὰ χέρια τους, αὐτὸ γιὰ μᾶς θὰ πρέπει νά σημαίνει ὅτι τῆ συγκεκριμένη ἐκείνη χρονιά στὸ διαμερίσμα αὐτὸ πρέπει νά παρήχθησαν τὸ λιγότερο 300.000 μουζούρια σιτάρι, ζέχωρα ἀπὸ τὰ ἄλλα δημητριακὰ.

Ὅσον ἀφορᾷ τὰ ἄλλα δημητριακὰ, κυρίως τὸ κριθάρι, τὸ κεχρὶ καὶ τὴ βρώμη, δὲν διαθέτουμε στοιχεῖα τέτοια πού νά μᾶς ἐπιτρέπουν νά δοῦμε, ἔστω καὶ μὲ πολὺ μεγάλη προσέγγιση, τίς παραγόμενες ποσότητες. Αὐτὸ συμβαίνει ἐπειδὴ τὰ προϊόντα αὐτὰ γίνονται πολὺ λιγότερο ἀντικείμενο ἐμπορίας: τὸ κεχρὶ καὶ τὸ κριθάρι χρησιμοποιοῦνται ὡς βασικὴ τροφή τῶν κατοίκων τῆς ὑπαίθρου, γι' αὐτὸ καὶ τὸ κεχρὶ δὲν ἐμφανίζεται σχεδὸν καθόλου ὡς ἀντικείμε-

66. Γενικὰ γιὰ τίς ἀγροτικὲς ἐκμεταλλεύσεις στή βενετοκρατούμενη Κρήτη τὸν 13ο καὶ 14ο αἰῶνα καὶ τίς ὑποχρεώσεις τῶν παροίκων, βλ. ΓΑΣΠΑΡΗΣ, *passim*.

67. Ἐπειδὴ ἡ συμφωνία ἀνάμεσα στοὺς φεουδάρχες καὶ τοὺς παροίκους γιὰ τὴν καλλιέργεια τῶν σιτηρῶν ἐξασφάλιζε στοὺς πρώτους σχεδὸν πάντοτε τὸ ἓνα τρίτο τῆς μέγιστης ἀπόδοσης τῆς γῆς (βλ. ΓΑΣΠΑΡΗΣ, σ. 323-324), στὰ χέρια τῶν καλλιεργητῶν θὰ ἔμειναν ποσότητες λιγότερες ἀπὸ τὰ δύο τρίτα σὲ περιπτώσεις κακῆς σοδειᾶς.

νο αγοραπωλησίας⁶⁸, ενώ πράξεις που αφορούν αγοραπωλησίες κριθαριού και βρώμης στα νοταριακά έγγραφα είναι πολύ λίγες⁶⁹. Το κριθάρι και τη βρώμη, εξάλλου, όπως είναι γνωστό, τα χρησιμοποιούσαν επίσης οι φεουδάρχες για τροφή των πολεμικών ίππων που είχαν υποχρέωση να διατηρούν.

5. Διακίνηση

Από τη συνολική παραγωγή σιταριού λοιπόν το ένα τρίτο περίπου, ίσως και λίγο περισσότερο, βρισκόταν στα χέρια των φεουδαρχών, ή εν πάσει περιπτώσει των κάθε είδους ένοικιαστών/έκμεταλλευτών της γής, και τα υπόλοιπα δύο τρίτα στα χέρια των ίδιων των καλλιεργητών. Αν εξαιρέσουμε τις ποσότητες που ήταν αναγκαίες για τη σπορά της επόμενης χρονιάς και εκείνες που θα κρατούσαν οι φεουδάρχες - παραγωγοί για τις ανάγκες των οικογενειών τους, όλη — ή σχεδόν όλη — ή υπόλοιπη παραγωγή κατέληγε με τον ένα ή τον άλλο τρόπο στην αγορά. "Ας δοῦμε ποιά ήταν η φύση αυτής της αγοράς.

"Όπως είπαμε ήδη, ένα μέρος (το μεγαλύτερο;) του μεριδίου των φεουδαρχών - παραγωγών αγοραζόταν από τις βενετικές αρχές, δηλ. το Κοινό. Σχετικά με την αγορά αυτή εκ μέρους του Κοινοῦ έχει διατυπωθεῖ ἡ ἄποψη ὅτι ἐδῶ ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ ἓνα κρατικὸ μονοπώλιο, στὸ ὁποῖο ὑποχρεωτικὰ δινόταν ἓνα μέρος τῆς παραγωγῆς, καὶ ὅτι τὸ Κοινό ἐπέβαλλε τιμὲς ἀγορᾶς πολὺ χαμηλές⁷⁰. Θὰ δεχθοῦμε ὅπωςδήποτε ὅτι, ἀφοῦ τὸ σιτάρι ἦταν ἀπὸ τὰ βασικότερα προϊόντα, γιὰ νὰ μὴν ποῦμε τὸ βασικότερο, ὅλο τὸ κύκλωμα παραγωγῆς - διάθεσης - τιμῶν βρισκόταν κάτω ἀπὸ τὸν ἄμεσο ἔλεγχο τοῦ κράτους καὶ τὶς συνεχεῖς παρεμβάσεις του. Ἐπιπλέον ἡ πολιτικὴ τῆς Βενετίας δὲν παρέμενε ἀμετάβλητη, ἀλλὰ ἄλλαζε ἀνάλογα μὲ τὶς συνθήκες καὶ προσαρμοζόταν στὶς ἐκάστοτε καταστάσεις, ὅπως συνέβη μὲ τὴ μεγάλη ἔλλειψη σιτηρῶν ποὺ ἐμφανίστηκε γύρω στὰ μέσα τοῦ 14ου αἰώνα. "Όμως ὁ ὅρος «μονοπώλιο», καὶ μάλιστα μὲ τὴν ἔννοια ποὺ ἔχει σήμερα, δὲν φαίνεται ὅτι ἐκφράζει ἀκριβῶς τὴν πρακτικὴ ποὺ ἐφαρμοζόταν στὶς περισσότερες περιπτώσεις. Κρατικὸ μονοπώλιο θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι εἴχαμε πραγματικὰ ἂν τὸ Κοινό ἦταν ὁ μοναδικὸς ἀγοραστὴς ποὺ ὑπῆρχε, ἂν δηλ. δὲν ὑπῆρχε δυνατότητα διάθεσης

68. Τὸ ὅτι καλλιεργοῦνταν ἤδη ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ εἶναι γνωστὸ ἀπὸ μία τυχαία μετρία τοῦ 1118: MIKLOSICH-MÜLLER, *Acta et Diplomata* τόμ. VI, σ. 96.

69. Γιὰ παράδειγμα, στὰ κατὰστιχα τοῦ Scardon (1271) περιλαμβάνονται τέσσερις μόνο πράξεις ποὺ αφοροῦν κριθάρι καὶ μία ποὺ ἀφορᾷ βρώμη, ἐναντι 73 ποὺ αφοροῦν σιτάρι. Στὸν Marcello (1278-1281), ἐναντι 166 πράξεων ποὺ αφοροῦν σιτάρι ἔχουμε 16 πράξεις γιὰ κριθάρι, ἀλλὰ καμία γιὰ βρώμη. Στὸν Brixano (1301-1302) οἱ πράξεις ποὺ αφοροῦν τὸ σιτάρι εἶναι συνολικὰ 36, ἐνῶ τὸ κριθάρι τρεῖς καὶ τὴ βρώμη μία.

70. Βλ. γιὰ παράδειγμα τὶς ἀπόψεις τοῦ THIRIET, *Romanie*, σ. 232-33 καὶ 318, τὶς ὁποῖες λίγο πολὺ δέχονται οἱ περισσότεροι μελετητές.

τοῦ προϊόντος ἀλλοῦ, ἢ ἂν ἡ προσφορά του στο Κοινὸ ἦταν καταναγκαστική. Ἄλλὰ οὔτε ἡ μιὰ οὔτε ἡ ἄλλη περίπτωση φαίνεται ὅτι ἴσχυαν, τουλάχιστον ὄχι ἀπόλυτα ἢ ὄχι πάντοτε. Τὸν 13ο καὶ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 14ου αἰώνα τὸ Κοινὸ δὲν ὑποχρέωνε τοὺς φεουδάρχες - παραγωγοὺς νὰ τοῦ παραδώσουν οὔτε τὸ σύνολο τῆς παραγωγῆς τους οὔτε καὶ ἓνα μέρος της. Ἄν ἀφήσουμε κατὰ μέρος τὶς ἐξαιρετικὲς περιπτώσεις (σιτοδεῖες καὶ τὰ παρόμοια), οἱ βενετικὲς ἀρχὲς συνῆπταν τὴ συμφωνία τῆς ἀγορᾶς μὲ τοὺς φεουδάρχες καὶ καθόριζαν τοὺς ὅρους της (τιμές, τρόπους παράδοσης, τρόπους πληρωμῆς κτλ.), ἀλλὰ ἀφηναν τὶς ἀρχὲς τῆς Κρήτης νὰ ἀποφασίσουν ἐκεῖνες γιὰ τὶς ποσότητες τοῦ σιταριοῦ πού θὰ ἀγόραζαν ἀπὸ τοὺς φεουδάρχες⁷¹. Ἄλλες πάλι φορές καθοριζόταν ἀπὸ τὴ Βενετία καὶ ἡ συνολικὴ ποσότητα σιταριοῦ πού θὰ ἀγόραζε κάθε χρόνο γιὰ ὅσο διάστημα διαρκοῦσε ἡ συγκεκριμένη συμφωνία (συνήθως πέντε χρόνια)⁷², ἐνῶ σὲ ἄλλες συμφωνίες ἀναφερόταν ρητὰ ὅτι ὑπῆρχε περίπτωση ὁ Δούκας νὰ μὴν θελήσει νὰ ἀγοράσει ἀπὸ τοὺς φεουδάρχες τὶς ποσότητες τοῦ σιταριοῦ πού εἶχαν συμφωνήσει⁷³, ὅποτε ὑπῆρχε πρόβλεψη γιὰ τὸ τί θὰ γινόταν σὲ ἓνα τέτοιο ἐνδεχόμενο. Συχνὰ ἡ φρασεολογία τῶν ἐγγράφων μᾶς ἀφήνει μὲ τὴν ἐντύπωση ὅτι, ἀντίθετα μὲ τὴν ἐπικρατούσα ἀποψη, οἱ βενετικὲς ἀρχὲς τὴν περίοδο αὐτὴ ἐβλεπαν τὴν ἀγορὰ τοῦ σιταριοῦ περισσότερο ὡς ὑποχρέωσή τους ἀπέναντι στοὺς φεουδάρχες μὲ τοὺς ὁποίους εἶχαν κλείσει μιὰ συμφωνία, καὶ ὄχι ὡς καθῆκον καὶ ὑποχρέωση τῶν φεουδαρχῶν νὰ παραδώσουν τὴν παραγωγή τους⁷⁴. Ἴσως δὲν θὰ ἦταν ὑπερβολικὸ νὰ λεχθεῖ ὅτι σὲ περιπτώσεις φεουδαρχῶν μὲ μεγάλη παραγωγή, τὴν ὁποία δὲν θὰ ἦταν

71. Μία ἀπὸ τὶς παλιότερες σχετικὲς πράξεις πού σώζονται, τοῦ 1281, ἀναφέρει ἐπὶ λέξει: «Capta fuit pars quod accipiatur frumentum Cretensium militum... in illa quantitate que videbitur domino Duci et Consiliarijs...» (ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/1, σ. 7).

72. Βλ. γιὰ παράδειγμα τὴ συμφωνία τοῦ 1302 μὲ τοὺς φεουδάρχες τῶν Χανίων (ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/1, σ. 16 ἀρ. 31), συμφωνία πού θὰ διαρκέσει «dummodo pax duravit in insula Crete».

73. Βλ. τὸ κείμενο τῆς συμφωνίας τοῦ 1301 (CESSI, *Rogati* I, σ. 12 ἀρ. 52· πβ. ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/1, σ. 5-6, ἀρ. 12): «...quandocumque dominus Dux noluerit frumentum predictum...».

74. Παραδείγματα: 1301: «...pro frumento quod habere debemus pro emptione a militibus Crete...» (ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/1, σ. 10 ἀρ. 21)· 1302: «...et taliter quod Venecijs teneantur accipere pro dicto precio frumentum aut carum aut vile...» (ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/1, σ. 16 ἀρ. 31)· 1302: «Quod frumentum Caneae accipiatur per nostrum Comune ea conditione et pacto, quibus accipitur frumentum Candide» (CESSI, *Rogati* I, σ. 67, ἀρ. I 237)· 1333: «... et commune nostrum teneatur illam quantitatem recipere dando sibi tertium ante pro caparis...» (ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/1, σ. 113, ἀρ. 12). Βλ. ἐπίσης τοὺς λόγους μὲ τοὺς ὁποίους οἱ Γερουσιαστὲς Πέτρος Lauredano καὶ Μάρκος Mauroceno ὑποστήριξαν τὸ αἴτημα τῶν φεουδαρχῶν τοῦ Χάνδακα περὶ ἀγορᾶς ἐκ μέρους τοῦ Κοινοῦ τοῦ σιταριοῦ τους στὴν τιμὴ πού οἱ ἴδιοι ζητοῦσαν (ΘΕΟΤΟΚΗΣ, *στό ἴδιο*).

εύκολο να διαθέσουν λιανικά στην εσωτερική αγορά, ή μαζική αγορά της από τις βενετικές αρχές (στις περιπτώσεις βέβαια που το Κοινό δεν είχε επείγουσες ανάγκες) αποτελούσε χάρη και ευνοϊκή μεταχείριση της Βενετίας προς τους συγκεκριμένους φεουδάρχες, και μάλιστα όταν γινόταν μακροπρόθεσμη συμφωνία⁷⁵. 'Εν πάση περιπτώσει είναι σαφές ότι δεν πρόκειται για μια σχέση έτεροβαρή, για εξαναγκασμό των φεουδαρχών να παραδώσουν ολόκληρη ή μέρος της παραγωγής τους στο κράτος⁷⁶, αλλά για αμοιβαίες συμφωνίες που συννομολογούνται ανάμεσα στα δύο μέρη και προς το συμφέρον και των δύο, εκτός αν έχουμε να κάνουμε με έκτακτες και εξαιρετικές καταστάσεις.

Γενικά όταν κλεινόταν ή συμφωνία με τους παραγωγούς, ή Βενετία έστελνε τους αγοραστές της με τα χρήματα και προκατέβαλλε το ένα τρίτο του συμφωνημένου ποσού ως άρραβώνα, ενώ αυτοί που έπαιρναν τα χρήματα ύποσχονταν να παραδώσουν το σιτάρι που αναλογοῦσε, με ποινή την απόδοση διπλού άρραβώνα σε περίπτωση άθετησεως των συμφωνημένων⁷⁷. 'Η συμφωνία ανέφερε επίσης τους συγκεκριμένους τόπους παράδοσης του σιταριού, ποιόν θα βάρυναν τα έξοδα μεταφορᾶς (κατά κανόνα τους παραγωγούς) και την ποιότητα του προϊόντος. Στις περιπτώσεις που το Κοινό είχε ανάγκη το σιτάρι λόγω γενικότερων έλλειψεων, τότε όχι μόνο πρόσφερε μεγαλύτερες τιμές αγοράς (για τις τιμές βλ. πιο κάτω), αλλά προπλήρωνε το μισό της τιμής ως άρραβώνα, αντί του ενός τρίτου⁷⁸.

Τη διαχείριση των χρημάτων για τις αγορές των σιτηρών την είχαν στα χέρια τους οι Ταμίες (Camerarii) της Κρήτης, ενώ ή διαδικασία όλη διεκπεραιωνόταν από την ύπηρεσία του σιταριού (Camera frumenti). Στα διαμερίσματα όμως των Χανίων, του Ρεθύμνου και της Σητείας ή διαχείριση των χρημάτων και ή διαδικασία της συγκέντρωσης στο τοπικό επίπεδο βρισκόταν στα χέρια των αντίστοιχων Ρεκτόρων. Τα μεγάλα χρηματικά ποσά που διαχειριζόταν ή ύπηρεσία του σιταριού προέρχονταν από διάφορες πηγές. 'Ενα μέρος τους έρχόταν άπευθείας από τη Βενετία⁷⁹, ενώ άλλοτε ένα μέρος των

75. 'Αντιπροσωπευτικό δείγμα μιᾶς τέτοιας περίπτωσης θα πρέπει να θεωρηθεί ή συμφωνία της Βενετίας το 1314 να αγοράζει τη σιτοπαραγωγή του άρχοντα 'Αλεξίου Καλλέργη για δέκα χρόνια: ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/1, σελ. 62, άρ. 15 (Quod firment pactum cum Alexio Kalergi de frumento suo accipiendo usque ad decennium).

76. Το ότι ύπρχαν φεουδάρχες που δεν επιθυμούσαν να δώσουν την παραγωγή τους στο Κοινό γίνεται φανερό από το ότι ύπάρχει άναφορά σε «illis, qui dare voluerint frumentum» στους όποιους και μόνο θα δοθεί χρηματική προκαταβολή: CESSI, *Rogati* I, σ. 12, άρ. 52 (1301).

77. CESSI, *ό.π.* 'ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/1, σ. 5-6, άρ. 12.

78. Βλ. ένδεικτικά ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/1, σ. 172, άρ. 31 (1337): THIRIET, *Régestes*, σ. 86, άρ. 315 (1357) = ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/2, σ. 50, άρ. 3.

79. CESSI, *Rogati* I, σ. 12, άρ. 52 (1301).

έσόδων από άλλες πηγές μεταφερόταν στο ταμείο του σίτου⁸⁰. Πολύ συχνά η Βενετία παράγγελλε στους Ταμίες να συνάψουν δάνειο από όπου μπορούσαν προκειμένου να πληρωθούν οι προκαταβολές που είχαν συμφωνηθεί με τους φεουδάρχες - παραγωγούς⁸¹, και η αποπληρωμή του δανείου θα γινόταν από τα έσοδα της πώλησης του σιταριού που θα συγκεντρωνόταν. Τα χρήματα που βρίσκονταν στη διάθεση της υπηρεσίας του σιταριού και των Ταμιών για την αγορά σιτηρών απαγορευόταν να διατεθούν σε άλλο σκοπό⁸², ενώ οι αξιωματούχοι που στεροῦσαν το Κοινό από χρήματα που προορίζονταν για το σιτάρι υποχρεώνονταν να τα αποδώσουν, ακόμη κι αν επρόκειτο για τον ίδιο τον Δούκα της Κρήτης και τους Συμβούλους του⁸³.

Το γεγονός ότι το ταμείο του σίτου διέθετε, όπως είπαμε, μεγάλα χρηματικά ποσά, επέτρεπε στις αρχές της Κρήτης να χορηγούν δάνεια από τα χρήματα αυτά σε φεουδάρχες - παραγωγούς (οι όποιοι κατά κανόνα είχαν συνεχή στενότητα μετρητών⁸⁴), με τη συμφωνία ότι η αποπληρωμή των δανείων θα γινόταν με παράδοση ανάλογης ποσότητας σιτηρών, σε τιμή που είχε καθοριστεί εκ των προτέρων. Τα δάνεια αυτά προφανώς ήταν περιζήτητα και οι αιτήσεις για χορήγησή τους ήταν πολυάριθμες, με αποτέλεσμα να δημιουργούνται προβλήματα: χαριστικές χορηγήσεις, αδυναμία των δανειοληπτών να εξοφλήσουν το δάνειό τους στο συμφωνημένο χρόνο, μεγάλη χρηματική ζημιά της camera frumenti. Μπροστά στην κατάσταση αυτή η Βενετία υποχρεώθηκε να πάρει μέτρα: χωρίς να καταργήσει τον θεσμό, η Γερουσία αποφάσισε το 1339 ότι στο εξής τα δάνεια αυτού του είδους θα δίνονταν κατόπιν αποφάσεως δύο από τους Συμβούλους, δύο από τους Προέδρους του Συμβουλίου των Σαράντα, τριάντα Συμβούλων από το Συμβούλιο των Σαράντα και των δύο τρίτων του Μείζονος Συμβουλίου. Από τη διαδικασία αυτή εξαιρέθηκαν οι συνηθισμένες προκαταβολές που δίνονταν κάθε χρόνο για την προαγορά του σιταριού⁸⁵. Ωστόσο ούτε το μέτρο αυτό φαίνεται ότι έφερε αποτελέσματα, διότι επανειλημμένα βλέπουμε στα επόμενα χρόνια να δημιουργούνται προβλήματα εξαιτίας των μεγάλων χρηματικών ποσών που χρωστοῦσαν πολλοί παραγωγοί στο ταμείο του σίτου, και της υπέρβασης κατά πολλά χρόνια της προθεσμίας αποπληρωμής των δανείων τους⁸⁶. Έτσι η βενετική κυβέρνηση αναγκα-

80. Βλ. για παράδειγμα ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/1, σ. 222-23, άρ. 11 (1342).

81. Παράδειγμα: CESSI, *Rogati* I, σ. 22, άρ. I 86 (1304).

82. Στο ίδιο, σ. 180, άρ. V 31 (1317).

83. ΘΕΟΤΟΚΗΣ Α/2, σ. 13, άρ. 17 (1275).

84. Βλ. πιδ πάνω σημ. 52.

85. ΘΕΟΤΟΚΗΣ Α/2, σ. 116, άρ. 9. Πριν από τη ρύθμιση αυτή οι αποφάσεις λαμβάνονταν μόνο από τους τρεις Συμβούλους και από το Συμβούλιο των Rogati.

86. Το 1336 ο Γεώργιος Καλλέργης έλαβε δάνειο 8.000 υπερπύρων με υποχρέωση να το ξεπληρώσει σε 5 χρόνια δίνοντας 8.890 μουζούρια σιτάρι το χρόνο. "Όμως όκτώ χρόνια

ζόταν να προβαίνει σε λεπτομερείς ρυθμίσεις για την εξόφληση των δανείων (διαγραφή μέρους του όφειλόμενου κεφαλαίου, καθορισμός δόσεων, κ.τ.π.)⁸⁷.

Ας δοῦμε ὅμως τί γινόταν σὲ περίπτωση ποῦ ἡ κυβέρνηση εἶχε νὰ ἀντιμετωπίσει ἐξαιρετικὲς καταστάσεις. Αὐτὲς ἀφοροῦσαν δύο κυρίως περιπτώσεις: εἴτε τὴν ἔλλειψη σιταριοῦ στὴν Κρήτη (ἢ καὶ σὲ ἄλλες περιοχὲς τῆς Ρωμανίας) λόγω κακῆς παραγωγῆς· εἴτε τὸν ἀποκλεισμὸ τῆς Βενετίας ἐξαιτίας πολιτικῶν καὶ πολεμικῶν συμβάντων ἀπὸ τὶς ἀγορὲς ἐκεῖνες ἀπὸ ὅπου προμηθεύονταν τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ σιταριοῦ ποῦ χρειαζόταν, δηλαδὴ τὴν Κριμαία καὶ τὰ ἐμιράτα τῆς Μ. Ἀσίας⁸⁸. Καὶ πάλι ὅμως, ἀν ἐπρόκειτο γιὰ κάποια περιστάσιακὴ ἢ παροδικὴ ἔλλειψη, ἡ Βενετία δὲν ἐπαίρνε μέτρα δέσμευσης τῆς παραγωγῆς τῶν φεουδαρχῶν ἢ ὑποχρεωτικῆς ἀγορᾶς τῆς ἀπὸ τὸ Κοινό. Τέτοια μέτρα δὲν βλέπουμε νὰ πάρθηκαν, λόγου χάρι, ὅταν παρουσιάστηκε ἔλλειψη σιταριοῦ ἀνάμεσα στὸ 1327 καὶ 1330: μολονότι εἶναι σαφὲς ὅτι τὸ Κοινό εἶχε ἀνάγκη σιτηρῶν, τὰ μέτρα ποῦ γνωρίζουμε ὅτι πῆρε (πέρα ἀπὸ τὴν ἀπαγόρευση τῶν ἐξαγωγῶν) ἦταν εἴτε ἡ μεταφορὰ σιταριοῦ ἀπὸ τὶς κρατικὲς σιταποθῆκες τῶν Χανίων πρὸς τὸν Χάνδακα⁸⁹, ἢ ἀπὸ τὴν Κρήτη πρὸς τὴ Βενετία⁹⁰, εἴτε ἡ προσφορὰ ἐκ μέρους τῆς Βενετίας νὰ ἀγοράσει διπλάσια ποσότητα σιταριοῦ ἀπὸ τοὺς παραγωγοὺς σὲ αὐξημένη τιμὴ⁹¹. Αὐτὴ καὶ μόνο ἡ πρόταση δείχνει ὅτι, ἐφόσον οἱ παραγωγοὶ μπορούσαν νὰ διαθέσουν στὴ Βενετία διπλάσια ποσότητα σιταριοῦ ἀπ' ὅση προηγουμένως, ὄχι μόνο δὲν ἀγόραζαν οἱ ἀρχές, ὑποχρεωτικὰ ἢ μὴ, ὀλόκληρη τὴν παραγωγή τῶν φεουδαρχῶν, ἀλλὰ ὅτι, καὶ μετὰ τὴν ἀγορὰ αὐτὴ, στὰ χέρια τῶν παραγωγῶν ἔμεναν σημαντικὲς ποσότητες. Ἔτσι ὁ ὑπολογισμὸς τοῦ ὅγκου τῆς συνολικῆς παραγωγῆς μὲ βάση τὶς ποσότητες ποῦ παραδίδονταν στὶς ἀρχές (βλ. πιὸ πάνω) ἀποτελεῖ ἐνδειχὴ γιὰ τὸ minimum μάλλον παρὰ γιὰ τὸν μέσο ὄρο τῶν ποσοτήτων τοῦ σιταριοῦ ποῦ παράγονταν. Τὸ δραστηκότερο μέτρο ποῦ βλέπουμε νὰ λαμβάνεται σὲ αὐτὴ τὴν περίσταση εἶναι ἡ ὑποχρέωση ὅλων ὄσων διέθεταν σιτάρι εἴτε στὸ Χάνδακα εἴτε σὲ ἄλλες περιοχὲς τῆς Κρήτης νὰ προσέλθουν ἐνώπιον τῶν ἀρχῶν

ἀργότερα, τὸ 1344, χρωστοῦσε ἀκόμη κεφάλαιο πάνω ἀπὸ 894 ὑπέρπυρα. Τὸ 1339 ὁ Βάρδας Καλλέργης πῆρε δάνειο 2.000 ὑπερπύρων ἐξοφλητέο σὲ τρία χρόνια μὲ παράδοση 3.703 μουζουριῶν σιταριοῦ τὸ χρόνο, ὅμως τὸ 1344 ἐξακολουθοῦσε νὰ χρωστᾷ κεφάλαιο 1171 ὑπερπύρων. Παρόμοια συνέβαιναν καὶ μὲ ἄλλους φεουδάρχες, ὅπως ὁ Ἰωάννης Μελισσηνός, ὁ Zanachi Donno, ὁ Antonius de Canali: ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/1, σ. 254-256, ἀρ. 3.

87. Βλ. γιὰ παράδειγμα στὸ ἴδιο Β/1, σ. 258-259, ἀρ. 7 (1344).

88. Γιὰ τὴν τελευταία αὐτὴ περίπτωση βλ. ZACHARIADOU, *Prix et marchés*, σ. 29-305· Ἡ ἸΔΙΑ, *Trade and Crusade*, Βενετία 1983, σ. 163-165.

89. ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/1, σ. 95, ἀρ. 5 = CESSI, *Rogati I*, σ. 347, ἀρ. X 252 (1327).

90. ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/1, σ. 97, ἀρ. 1.

91. ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/1, σ. 99, ἀρ. 6.

και να δηλώσουν ένορκως τις ποσότητες των σιτηρών που κατείχαν⁹². Άλλα και στη διάρκεια των δεκαετιών του 1340 και του 1390, όταν παρατηρείται μεγάλη έλλειψη σιταριού και εξαιρετική αύξηση της τιμής του, δεν βλέπουμε ακόμη να πήρε ή Βενετία τίποτε έκτακτα μέτρα προκειμένου να εξαναγκάσει ή να υποχρεώσει μονοπωλιακά τους παραγωγούς της Κρήτης να της παραδώσουν την παραγωγή τους και μάλιστα σε πολύ χαμηλές τιμές. Τέτοιου είδους περιοριστικά μέτρα βλέπουμε να παίρνει ή Βενετία μόνο στις αρχές του 15ου αιώνα. Πράγματι, το 1414 ή βενετική Γερουσία εκδίδει απόφαση που υποχρεώνει τους παραγωγούς σιτηρών της Κρήτης να προσφέρουν την παραγωγή της χρονιάς (όχι σιτάρι προηγούμενης σοδειάς) προς αγορά πρώτα στις αρχές κάθε επαρχίας, με βάση συγκεκριμένη τιμή (38 υπέρπυρα τὰ 100 μουζούρια). "Αν όμως ή κυβέρνηση δεν ήθελε να την αγοράσει ή αγοράζε μέρος της προσφερόμενης ποσότητας, τότε δινόταν ευχέρεια στους παραγωγούς να διαθέσουν την παραγωγή τους άλλοι, ή να την εξαγάγουν στη Βενετία ή σε άλλες βενετοκρατούμενες περιοχές⁹³. Η διάρκεια ισχύος της απόφασης αυτής όριστηκε σε πέντε τουλάχιστο χρόνια, αλλά το 1417 ή Γερουσία επανεκδίδει την ίδια απόφαση έχοντας αναπροσαρμόσει την τιμή αγοράς του σιταριού από το κράτος σε 45 υπέρπυρα τὰ 100 μουζούρια, προφανώς γιατί ή τιμή των 38 υπέρπυρων είχε στο μεταξύ γίνει υπερβολικά χαμηλή⁹⁴. Την ίδια χρονιά 1417 συναντάμε άλλη απόφαση της Γερουσίας στην οποία αναφέρεται ότι «είναι σύνηθες» να γίνεται καταγραφή των σιτηρών κάθε χρόνο και ότι «omnes feudati debeant conduci facere in civitatem... tertiam vel quartam partem aut medietatem suorum bladorum»⁹⁵. Δεν ξέρουμε αν ή υποχρέωση αυτή των φεουδαρχών ίσχυε και τον 13ο και 14ο αιώνα, όπως θα μπορούσε να υποθέσει κανείς από τη φράση «Cum consuetum sit» της απόφασης⁹⁶. Θα πρέπει όμως να διευκρινιστεί ότι ή συνήθεια αυτή δεν αναφέρεται σε υποχρεωτική προσφορά του σιταριού προς το κράτος αλλά σε υποχρέωση των παραγωγών να πουλάνε ένα μέρος της παραγωγής τους (in platea), δηλαδή στην αγορά (βλ. άμέσως πιο κάτω). Μέχρι το τέλος του 14ου αιώνα συνεπώς εκείνο που βλέπουμε να συμβαίνει

92. RATTI VIDULICH, *Bandi*, σ. 191, άρ. 468 (1329).

93. NOIRET, *Documents*, σ. 228-229.

94. Στο ίδιο, σ. 276-278.

95. Στο ίδιο, σ. 260-261.

96. Το 1361, με απόφαση του Μεζονος Συμβουλίου, οι φεουδάρχες της κεντρικής και ανατολικής Κρήτης, de citra scalas Strumboli usque ad caput Sernione (γρ. Samone), έπρεπε να παραδίδουν στο Κοινό 300 μουζούρια σιτάρι ανά καρβαρία επί τρία χρόνια στην τιμή των 27 υπέρπ. τὰ 100 μουζούρια: THIRIET, *Assemblées*, σ. 252 (και 323), άρ. 682. Έχω την εντύπωση ότι πρόκειται για συνηθισμένη συμφωνία προαγοράς, με προπληρωμή μάλιστα του μισού της αγοραζόμενης ποσότητας, κι όχι για εξαναγκασμό των φεουδαρχών (όπως πιστεύει ο ΓΑΣΠΑΡΗΣ, σ. 373).

είναι οι συνηθισμένες παρεμβάσεις στις οποίες προέβαινε πάντοτε η Βενετία προκειμένου, όπως είπαμε και πιο πάνω, να ελέγχει γενικά το όλο κύκλωμα του σιταριού.

Η παρεμβατική πολιτική της Βενετίας στον τομέα αυτόν έπαιρνε τη μορφή κυρίως άμεσων μέτρων, και σε μικρότερο βαθμό έμμεσων. Οι σημαντικότερες από τις έπεμβάσεις της άφορούσαν τη διακίνηση των σιτηρών στην έσωτερική άγορά της Κρήτης, τις εισαγωγές τους, και τις έξαγωγές τους από το νησί με βάση τις τιμές της άγοράς. Τα έμμεσα μέτρα θα μπορούσαμε να πούμε ότι άφορούσαν προσπάθειες της Βενετίας να τονώσει την παραγωγή σιτηρών παρέχοντας οικονομικά κίνητρα προς τους παραγωγούς. Τα κίνητρα αυτά έπαιρναν τη μορφή είτε άδειών για έξαγωγή μέρους της παραγωγής, είτε άγοράς της εκ μέρους του Κοινοού σε αύξημένες τιμές. Προς το τέλος του 14ου αι., για παράδειγμα, η Βενετία πρόσφερε συνδυασμένα τέτοιου είδους κίνητρα προκειμένου να τονώσει την καλλιέργεια σιτηρών που παρουσίαζε μεγάλη πτώση⁹⁷.

Η παρέμβαση στην έσωτερική άγορά άφορούσε δύο κυρίως ζητήματα, τον έλεγχο της διακίνησης των σιτηρών μέσα στο νησί και των έλεγχου των τρόπων με τους οποίους γινόταν η πώλησή τους. Όσον άφορά τη διακίνηση, θα πρέπει να παρατηρηθεί ότι κατά κανόνα δέν έπιτρεπόταν στους παραγωγούς να μεταφέρουν κάποιο μέρος της παραγωγής τους από ένα διαμέρισμα σε άλλο, παρά μόνο με ειδική άδεια του Ρέκτορα. Αυτή η άπαγόρευση προκαλούσε συχνές διαμαρτυρίες των ενδιαφερομένων⁹⁸, διότι οι ειδικές άδειες χρειάζονταν και προκειμένου για ποσότητες σιτηρών που δέν προορίζονταν για έμπορία, αλλά για προσωπική χρήση των ίδιων των φεουδαρχών⁹⁹.

Έκείνο που επίσης ζητούσε η κυβέρνηση από τους Ρέκτορες ήταν να φροντίζουν όπωσδήποτε ώστε τα κατά τόπους κάστρα να έχουν επάρκεια αποθηκευμένων σιτηρών, τα όποια θα χρησιμοποιούνταν σε περίπτωση ανάγκης. Τις αναγκαίες ποσότητες για το σκοπό αυτό ήταν ύποχρεωμένοι να τις προ-

97. NOIRET, *Documents*, σσ. 9 (1386), 36-37 (1390), 89 (1397). THIRIET, *Régestes*. σ. 223, άρ. 937 (1399).

98. Βλ. για παράδειγμα το αίτημα των τιμαριούχων της Σητείας κατά την πρεσβεία που απέστειλαν οι τιμαριούχοι της Κρήτης στη Βενετία το 1325, ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/1, σ. 92, που επαναλαμβάνεται στην πρεσβεία των φεουδαρχών της Σητείας το 1349, στο ίδιο, σ. 293.

99. Το 1356 ο Άνδρέας Cornaro παίρνει ειδική άδεια να εξαγάγει μέρος της παραγωγής του σιτηρών (μέχρι 2000 staria σιταριού και 1000 βρώμης) από τα κτήματά του στη Σητεία και την Ίεράπετρα και να τα μεταφέρει στον Χάνδακα «προς χρήση των ίππων τους όποιους ύποχρεούται να διατηρή...», ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/2, σ. 23, άρ. 17. Την ίδια χρονιά ο Μάρκος Salamon ζητάει με αίτησή του να του έπιτραπεί να μεταφέρει κάθε χρόνο στον Χάνδακα τη μισή ποσότητα των σιτηρών που παράγει το φέουδó του στη Σητεία, στο ίδιο, Β/2, σ. 32, άρ. 28.

σφέρουν οί φεουδάρχες κάθε διαμερίσματος, σὲ ἀναλογία ὀρισμένης ποσότη-
 τας ἀνὰ κατεχόμενη καβαλαρία¹⁰⁰. Οἱ ἄδειες ἐξαγωγῆς σιτηρῶν ἀπὸ ἑνα δια-
 μέρισμα σὲ ἄλλο (συνήθως ἀπὸ τὰ τρία ἄλλα διαμερίσματα πρὸς τὸν Χάνδακα),
 δίνονταν κατὰ κανόνα *ad hoc* καὶ πάλι μὲ περιορισμούς. Τὸ 1349, γιὰ παρά-
 δειγμα, ἡ Γερουσία χορήγησε ἄδεια τέτοιας ἐξαγωγῆς ἀπὸ τὴ Σητεία καὶ τὴν
 Ἱεράπετρα πρὸς τὸν Χάνδακα μόνο στοὺς φεουδάρχες ποὺ κατοικοῦσαν καὶ
 τελοῦσαν τὶς τιμαριωτικὲς τοὺς ὑποχρεώσεις στὸ διαμέρισμα τοῦ Χάνδακα,
 ἀλλὰ καὶ πάλι τὸν τελικὸ λόγο τὸν ἄφηναν στὴ διάκριση τοῦ Ρέκτορα τῆς Ση-
 τείας, ὁ ὁποῖος ἔπρεπε πρῶτα νὰ φροντίσει ὥστε «*castra et alia loca Sithie
 remaneant bene munita blado et quod omnes habeant pro seminare si-
 cut eius discretioni melius videbitur convenire*»¹⁰¹. Ἐτσι ἡ βενετικὴ Γε-
 ρουσία συνήθως ἀρνιόταν νὰ παραχωρεῖ ἄδεια μὲ γενικότερη ἰσχύ, ἀκόμη
 κι ἂν τὸ προτεινόμενο κριτήριο ἦταν ἡ ἐπάρκεια παραγωγῆς¹⁰², προτιμώντας
 νὰ ἀποφασίζει κάθε φορὰ ἐπὶ συγκεκριμένων περιπτώσεων καὶ γιὰ ὀρισμένο
 χρονικὸ διάστημα¹⁰³.

Οἱ περιορισμοὶ αὐτοὶ στὴν ἐσωτερικὴ διακίνηση δὲν ἴσχυαν μόνο γιὰ τὰ
 σιτηρά, ἀλλὰ γιὰ ὅλα τὰ ζωτικὰ εἶδη διατροφῆς, καὶ σκοπὸ εἶχαν νὰ ἐξασφα-
 λίζουν τὴν ἐπάρκεια τῶν ἐπαρχιῶν σὲ εἶδη πρώτης ἀνάγκης καὶ νὰ περιορίζουν
 τὴ λαθραία ἐξαγωγή τῶν προϊόντων αὐτῶν σὲ ἄλλες περιοχὲς ἔξω ἀπὸ τὴν Κρή-
 τη. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι οἱ ἀπαγορεύσεις στὴ διακίνηση τῶν ἐν λόγῳ
 προϊόντων ἦταν αὐστηρότερες ὅταν ἐπρόκειτο γιὰ μεταφορὲς διὰ θαλάσσης,
 ἀκριβῶς διότι ὁ τρόπος αὐτὸς τῆς μεταφορᾶς ἦταν πολὺ δύσκολο νὰ ἐλεγχθεῖ
 ἀποτελεσματικά. Ἐκεῖ ὀφείλεται καὶ ἡ ἀπροθυμία τῶν ἀρχῶν νὰ δεχτοῦν με-
 ταρρυθμίσεις ἢ ἀλλαγὲς σὲ ὅ, τι ἀφοροῦσε τὰ ζητήματα αὐτά. Ἐντούτοις στὸ
 τελευταῖο τέταρτο τοῦ 14ου αἰ. οἱ ἀπαγορεύσεις αὐτὲς ἄρχισαν νὰ χαλαρῶ-

100. Τὸ 1321 οἱ φεουδάρχες τῆς Σητείας ὑποχρεώνονται νὰ παραδώσουν 25 μουζού-
 ρια σιτάρι ἢ κεχρὶ ἀνὰ καβαλαρία στὸ κάστρο Μονφόρτε. Τὴν ποσότητα αὐτὴ ἔπρεπε νὰ
 ἀνανεώνουν κάθε Σεπτέμβριο, ἐνῶ ὁ καστελάνος εἶχε ὑποχρέωση νὰ τὴ διατηρεῖ καὶ νὰ
 συμπληρώνει τὰ τυχόν ἐλλείμματα: RATH VIDULICH, *Bandi*, σ. 117, ἀρ. 314.

101. ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/1, σ. 295. Ἡ περίληψη αὐτοῦ τοῦ ἐγγράφου ἀπὸ τὸν THIRIET,
Régestes, σ. 67, ἀρ. 228 δὲν εἶναι διαφωτιστικὴ.

102. Βλ. τὴν ἀρνήσῃ της νὰ δεχθεῖ τὸ αἶτημα τῆς πρεσβείας τῶν τιμαριούχων Χανίων
 τοῦ 1356, περὶ δυνατότητας ἐξαγωγῆς σιταριοῦ σὲ ὅλο τὸ νησί, ἂν ἡ τιμὴ του ἦταν κάτω ἀπὸ
 25 ὑπέρπυρα τὰ 100 μουζούρια, ἀφήνοντας τὸ θέμα στὴ διακριτικὴ εὐχέρεια τοῦ Ρέκτορα:
 ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/2, σ. 38. Τὴν ἴδια χρονιὰ τὸ Συμβούλιο τῶν Rogati ἀπορρίπτει αἴτηση τῶν
 φεουδαρχῶν τοῦ Ρεθύμνου γιὰ ἐλεύθερο ἐμπόριο τοῦ σιταριοῦ ἀνάμεσα στὸ Ρέθυμνο, τὸν
 Χάνδακα καὶ τὸν Μυλοπόταμο, ἂν ἡ τιμὴ του ἦταν ἡ ἴδια μὲ τὴν προηγούμενη: THIRIET,
Régestes, σ. 84, ἀρ. 306.

103. Τὸ 1358 ἡ Γερουσία ἐπιτρέπει στοὺς παραγωγοὺς τῆς Σητείας νὰ μεταφέρουν
 τὸ ἑνα τρίτο τῆς παραγωγῆς τοὺς στὸν Χάνδακα γιὰ τέσσερα χρόνια, ἂν ἡ τιμὴ τοῦ σιτα-
 ριοῦ ἦταν κάτω ἀπὸ 25 ὑπέρπυρα τὰ 100 μουζούρια: THIRIET, *Régestes*, σ. 90, ἀρ. 337.

νουν. Έτσι βλέπουμε ότι το 1384 η Γερουσία επιτρέπει τη μεταφορά ειδών πρώτης ανάγκης, περιλαμβανομένων και των σιτηρών, από το ένα μέρος της Κρήτης στο άλλο χωρίς προηγούμενη άδεια των Ρεκτόρων, με απλή υποχρέωση των εμπόρων να δηλώνουν τα είδη που μεταφέρουν. Όσοι εξοκολουθεί να παραμένει ή απαγόρευση της δια θαλάσσης μεταφοράς¹⁰⁴.

Όσον αφορά τον έλεγχο του τρόπου με τον οποίο γινόταν ή πώληση των σιτηρών στην έσωτερική αγορά, θα πρέπει να λεχθεί καταρχήν ότι δεν υπήρχε κανενός είδους γενική απαγόρευση εμπορίας του σιταριού. Μάλιστα εμπόριο έκανε και το ίδιο το κράτος με τις ποσότητες του σιταριού που συγκέντρωνε το Κοινό, εφόσον υπήρχε επάρκεια σιτηρών¹⁰⁵. Έκείνο για το οποίο φρόντιζαν οι αρχές κυρίως ήταν να μην γίνεται αποθήκευση μεγάλων ποσοτήτων σιταριού, ώστε να αποφεύγονται οι κερδοσκοπίες και οι τεχνητές έλλειψεις. Γι' αυτό βλέπουμε να εκδίδονται επανειλημμένα διαταγές που απαγορεύουν την αγορά σιτηρών με σκοπό την αποθήκευσή τους και παρά τις προσπάθειες να ανακληθούν τέτοιες διαταγές, οι βενετικές αρχές επιβεβαιώνουν ότι η επιβολή των περιορισμών αυτών είναι δικαίωμα των Δουκών και δεν αποτελεί υπέρβαση των εξουσιών τους¹⁰⁶. Άλλοτε πάλι απαγορεύουν την αποθήκευση του σιταριού μόνο αν η τιμή του ξεπερνά ένα όρισμένο όριο, όταν δηλαδή υπάρχει έλλειψη, αφήνοντας στη διάκριση του Δούκα τη δυνατότητα να επιτρέψει την αποθήκευση όταν η τιμή του είναι μικρότερη από το καθοριζόμενο όριο. Και πάλι όμως οι αρχές θα πρέπει να τηρούν βιβλίο με πλήρεις λεπτομέρειες για τις ποσότητες που αποθηκεύει καθέννας¹⁰⁷. Συναφής με την προηγούμενη ήταν η φροντίδα των αρχών να γίνονται πωλήσεις σίτου in platea, δηλαδή στην αγορά των πόλεων, και συχνά εξαναγκάζονταν οι φεουδάρχες - παραγωγοί να πουλάνε ένα μέρος της παραγωγής τους με αυτό τον τρόπο. 'Η

104. ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/2, σ. 251-252, άρ. 28, σ. 269-270, άρ. 1. THIRIET, *Régestes*, σ. 163, άρ. 674.

105. ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/1, σ. 74, άρ. 9 (1320-22): «Mandetur duce et consiliarijs quod de frumento nostri comunis non se impediunt sed permittant camerarijs facere venditiones ibi...». Στο ίδιο, σ. 222-223, άρ. 11: «Et de ipsis denarijs dicti rectores mercantur in frumento et illud quod superlucraretur sit mercando...». CESSI, *Rogati*, σ. 231, άρ. VI 116 (1324). NOIRET, *Documents*, σ. 64 (1393).

106. Βλ. RATTI VIDULICH, *Bandi*, σ. 135, άρ. 351 (1323), σ. 175, άρ. 431 (1327), σ. 183, άρ. 451 (1328). Κατά πάσα πιθανότητα και το έγγραφο άρ. 6 του έτους 1317 στού ΘΕΟΤΟΚΗ Β/1, σ. 65-67 στο πρώτο του μέρος (στ. 9-23) αναφέρεται σε απαγόρευση αγοράς με σκοπό την αποθήκευση, και όχι στην απαγόρευση εμπορίας, όπως αναφέρει ο εκδότης στην έλληνική περίληψη (σ. 65, 1ο κεφ.), αφού η λατινική περίληψη του κεφαλαίου αυτού (σελ. 66) αναφέρει σαφώς «...bannum factum... circa incanipationem frumentis». 'Η έκδοση του εγγράφου στο τμήμα αυτό χωλαίνει και το κείμενο δεν είναι σαφές.

107. ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/1, σ. 293 άρ. 5 (1349).

λειτουργία αὐτῶν τῶν ἀγορῶν εἶναι βεβαιωμένη γιὰ τὸν Χάνδακα καὶ τὶς ἄλλες πόλεις, Σητεία, Ρέθυμνο, Χανιά, καὶ εἶναι πιθανὴ γιὰ ἄλλες περιοχές, γιὰ σημαντικὰ δηλαδὴ («κάστρα») ¹⁰⁸. Ἐκεῖνο ποὺ δὲν γίνεται ἀμέσως σαφές εἶναι ὁ λόγος γιὰ τὸν ὅποιο ἦταν ὑποχρεωτικὸ νὰ πωλοῦνται «στὴν πλατεία» πάντοτε μικρὲς ποσότητες σιταριοῦ ἢ ἀλεύρου. Πραγματικά, ἡ Βενετία ἐπανειλημμένα ἐκδίδει διαταγὲς μὲ τὶς ὁποῖες καθορίζεται ὅτι ποσότητες σιταριοῦ μέχρι 50 μουζούρια (1317) ἢ μέχρι 100 μουζούρια (1325) δὲν ἐπιτρέπεται νὰ πωλοῦνται ἀλλοῦ παρὰ μόνο στὴν πλατεία, καὶ τὶς διαταγὲς αὐτὲς τὶς διατηρεῖ σὲ ἰσχὺ παρὰ τὶς αἰτήσεις τῶν φεουδαρχῶν γιὰ ἀνάκλησή τους ¹⁰⁹. Ἄλλοτε μάλιστα οἱ ἀρχὲς παρέχουν κίνητρα στοὺς παραγωγούς, ἐπιτρέποντας σὲ ὅσους φέρνουν σιτάρι πρὸς πώληση «στὴν πλατεία» νὰ ἐξάγουν στὴ Βενετία ἢ σὲ βενετικὲς περιοχὲς τὸ 1/4 τῆς ποσότητας ποὺ φέρνουν γιὰ πώληση μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο (βλ. παρακάτω).

Σὲ ἄλλες περιπτώσεις ἡ μεταφορὰ τῆς παραγωγῆς καὶ ἡ πώλησή της «στὴν πλατεία» γινόταν μὲ ἐξαναγκασμὸ τῶν παραγωγῶν ἐκ μέρους τῶν Ρεκτόρων. Φαίνεται ὅτι οἱ Ρέκτορες τῆς Σητείας ἦταν ἰδιαίτερα σκληροὶ στὰ μέτρα ποὺ ἐπαιρναν πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση, γιὰτὶ συνδύαζαν τὸν ἐξαναγκασμὸ αὐτὸ μὲ ἄλλον ἓνα, δηλ. τὸν ἐκβιασμὸ τῶν παραγωγῶν νὰ πουλᾶνε σὲ μικρότερες τιμές. Προφανῶς ἡ τακτικὴ αὐτὴ ἐφαρμοζόταν κατὰ παράβαση τῶν δικαιωμάτων ποὺ τοὺς παρεῖχε ἡ διοίκηση, μὲ σκοπὸ νὰ κερδοσκοποῦν οἱ ἴδιοι καὶ οἱ φίλοι τους ἀπὸ τὶς ἐπιβαλλόμενες χαμηλὲς τιμές, πράγμα ποὺ ἀνάγκασε τὸ 1384 τὴ Γερουσία νὰ ἐπέμβει: μολονότι τελικὰ δὲν περιορίστηκε τὸ δικαίωμά τους νὰ ἐπιβάλλουν τὴν πώληση τοῦ σιταριοῦ «στὴν πλατεία», ἐντούτοις ἀπαγορεύτηκε στοὺς Ρέκτορες νὰ καθορίζουν αὐθαίρετα τιμὲς μικρότερες ἀπὸ αὐτὲς ποὺ ἴσχυαν στὴν ἀγορὰ ¹¹⁰. Ἡ Σητεία ὅμως εἶναι δυνατὸ νὰ μὴν ἀποτελεῖ τυπικὴ περίπτωση, ὡς πρὸς τὰ μέτρα ποὺ ἴσχυαν γενικά, ἐξαιτίας τοῦ κινδύνου ποὺ ἀντιμετώπιζε ἀπὸ τὶς τουρκικὲς πειρατικὲς ἐπιδρομές.

Ἄναρωτιέται κανεὶς ἂν μετὰ ἀπὸ ὅλα αὐτὰ ἔμεναν περιθώρια «ἐλεύθερου» ἐμπορίου σιτηρῶν. Θὰ πρέπει πρῶτα πρῶτα νὰ λεχθεῖ ὅτι μολονότι γνωρίζου-

108. Μολονότι πιθανότατα θὰ ὑπῆρχαν «ἀγορὲς» σιτηρῶν σὲ ὅλα ἢ στὰ περισσότερα κάστρα, τὸ ἔγγραφο ἀρ. 26 τοῦ ΘΕΟΤΟΚΗ Α/1, σ. 42 δὲν κάνει μνεῖα ἀγορῶν «στὸ κάστρο Μυλοποτάμου, καὶ στὸν Ἄποκορώννα» (ὅπως πιστεύει ὁ ΓΑΣΠΑΡΗΣ, σ. 371 καὶ 392, σημ. 6), ἀλλὰ ἀπλῶς ἀναφέρει τὶς περιοχὲς (contratas) ὅπου ἔπρεπε νὰ παραδώσει τὸ σιτάρι τοῦ του ὁ Ἀλέξιος Καλλέργης.

109. ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/1, σ. 67, σ. 87-88 ἀριθ. 5. Πβ. GERLAND, *Das Archiv des Herzogs von Candia*, σ. 48. Τὸ νόημα αὐτῶν τῶν διατάξεων μᾶς διαφεύγει, ἀφοῦ ἀπὸ τὶς νοταριακὲς πράξεις φαίνεται ὅτι ἀντικείμενο ἀγοραπωλησίας ἦταν κάθε εἶδους ποσότητες, ὅσοδήποτε μικρὲς.

110. ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/2, σ. 254-255, ἀρ. 32. Πβ. THIRIET, *Régestes*, σ. 163, ἀρ. 674. Γιὰ τὶς τιμὲς βλ. ἐπίσης πῶς κάτω.

με μία περίπτωση που απαγορεύτηκε η αγορά κριθαριού και βρώμης *causa revendendi*¹¹¹, δεν γνωρίζουμε αν συνέβη ποτέ κάτι παρόμοιο με το σιτάρι. Δεν υπάρχει όμως αμφιβολία ότι μέσα στο πλαίσιο των δεδομένων αυτών κρατικών παρεμβάσεων και ρυθμίσεων λειτουργούσε ελεύθερα εσωτερική αγορά σιταριού. Σιτάρι προς πώληση διέθεταν τρεις κατηγορίες πωλητών: οι ίδιοι οι παραγωγοί, οι έμποροι και το ίδιο το κράτος. Από την άλλη μεριά οι υποψήφιοι αγοραστής σιτηρών ανήκαν, όπως είναι φυσικό, σε δύο κατηγορίες: σε αυτούς που αγόραζαν σιτηρά για προσωπική και οικογενειακή τους κατανάλωση, και σε εκείνους που αγόραζαν με σκοπό την έμπορία και κυρίως την εξαγωγή. Η πρώτη περίπτωση αφορούσε κάθε φορά μικρές σχετικά ποσότητες, που διακινούνταν είτε με αγορές «στην πλατεία» είτε με αγορές απευθείας από τους ίδιους τους παραγωγούς. Οι αγοραπωλησίες σιτηρών «στην πλατεία» μάς είναι μόνο έμμεσα γνωστές από τις κατά καιρούς αποφάσεις και διαταγές της διοίκησης, συνεπώς δεν μπορεί να ξέρει κανείς τις ποσότητες που διακινούνταν με αυτό τον τρόπο συνολικά. Επιπλέον θα πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι από τις ποσότητες που είχε στην κατοχή του το Κοινό και άσχετα από τον τρόπο με τον οποίο σκόπευε να τις διαθέσει (εσωτερική αγορά ή εξαγωγή), συχνά ένα μέρος κατέληγε στη λιανική αγορά έτσι κι αλλιώς, λόγω της διενέργειας παράνομης έμπορίας σιτηρών, άκομη και από τους ίδιους τους αρμόδιους υπαλλήλους, πράγμα όχι ιδιαίτερα σπάνιο¹¹².

Για την αγορά σιτηρών απευθείας από τους παραγωγούς διαθέτουμε περισσότερες άμεσες πληροφορίες, τις οποίες αντλούμε από τα κατάστιχα των νοταρίων. Από τις σωζόμενες νοταριακές πράξεις γίνεται φανερό ότι οι ποσότητες σιταριού που γίνονταν αντικείμενο αγοραπωλησίας σ' αυτές είτε αποτελούσαν προμήθειες αστικών οικογενειών που δεν είχαν δική τους παραγωγή¹¹³, είτε αγοράζονταν με σκοπό την έμπορία ή/και εξαγωγή. Η δεύ-

111. RATTI VIDULICH, *Bandi*, σ. 181, αρ. 447 (1328).

112. Για την παράνομη έμπορία σιταριού του Κοινού βλ. π.χ. RATTI VIDULICH, *Bandi*, σ. 125 αρ. 332 (1322), περίπτωση λαθραίας μεταφοράς δια θαλάσσης σιταριού που ανήκε στο Κοινό από το Ρέθυμνο και πώλησή του στον Χάνδακα. Για ανάμειξη αρμόδιων υπαλλήλων βλ. SANTISCHI, *Régestes* σ. 96 αρ. 6 (1362-63), και για τις απαγορεύσεις διενέργειας έμπορίου σιτηρών από κρατικούς υπαλλήλους: ΘΕΟΤΟΚΗΣ Α/2, σ. 115 αρ. 8 (1338): Ο ΙΔΙΟΣ, «Τὰ καπιτουλάρια τῆς βενετοκρατούμενης Κρήτης», *Ελετ. Έταιρ. Κρητ. Σπουδῶν* 1 (1941), σ. 154.

113. Τέτοιες θεωρώ τις πράξεις στις οποίες οι αγοραζόμενες ποσότητες είναι πολύ μικρές: βλ. για παράδειγμα SCARDON (1271), αρ. 42 (10 μουζούρια), 114 (18 μουζ.), 229 (7,5 μουζ.), 310 (16 μουζ.), 386 (16 μουζ.). Επίσης PIZOLO (1300), αρ. 5 (12 μουζ.), 7 (17 μουζ.), 38 (14 μουζ.), 74 (8 μουζ.), 105 (9 μουζ.), 112 (8,5 μουζ.), κ.ά. Θεωρητικά δεν αποκλείεται άκομη και αυτές οι μικρές ποσότητες να αγοράζονταν για έμπορία, εφόσον υπάρχουν περιπτώσεις που και πολύ μικρές ποσότητες αγοράζονταν από εμπόρους (βλ. παρακάτω).

τερη αυτή περίπτωση γίνεται φανερή τόσο από το ότι συχνά αγοράζονταν ποσότητες που ήταν αρκετά μεγάλες, όσο και από το ότι όρισμένα πρόσωπα τα συναντάμε επανειλημμένα ως αγοραστές σε διάφορες νοταριακές πράξεις¹¹⁴. "Έτσι ή αγορά 600 ή 400 μουζουριών σιταριού¹¹⁵ ή ακόμη περισσότερο ή αγορά 1200, 2106, 3000 ή 5733 μουζουριών¹¹⁶, για να περιοριστούμε ενδεικτικά στους παλιότερους νοτάριους, είναι φανερό ότι σκοπό είχε την έμπορία. "Εκείνο που δεν μπορούμε να ξέρουμε είναι κατά πόσο οι αγοραστές μεγάλων ποσοτήτων σκόπευαν να τις διαθέσουν στην έσωτερική αγορά, ή αντίθετα κύριος στόχος τους ήταν η εξαγωγή. Το γεγονός ότι ή αγορά μεγάλων ποσοτήτων δεν φαίνεται να πετύχαινε χαμηλότερες τιμές από αυτές που επικρατούσαν κατά μέσο όρο στην αγορά¹¹⁷, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι στη λιανική πώληση «στην πλατεία» οι αγοραπωλησίες άφορουσαν αναγκαστικά μικρές κάθε φορά ποσότητες, μάς οδηγεί στη σκέψη ότι, όταν κάποιος αγοράζε μεγάλες ποσότητες από τους παραγωγούς, μάλλον θα απέβλεπε στην εξαγωγή τους.

"Ένα ενδιαφέρον στοιχείο που προκύπτει από τη μελέτη των νοταριακών πράξεων των σχετικών με τις αγοραπωλησίες σιτηρών είναι ότι μεγάλο μέρος του εμπορίου αυτού βρισκόταν στα χέρια Έβραίων. "Από τους τρεις νοταρίους που παρουσιάζουν τις περισσότερες σε αριθμό πράξεις σχετικές με αγορά σιτηρών, τον Scardon, τον Marcello και τον Pizolo, ή μεγαλύτερη συγκέντρωση έβραίων αγοραστών βρίσκεται στον παλιότερο, τον Scardon (1271). "Έτσι από τις 74 συνολικά τέτοιες πράξεις του Scardon, στις 33, δηλαδή ποσοστό 44,5%, οι αγοραστές είναι Έβραίοι. Περίπου αντίστοιχη είναι και ή ποσότητα του σιταριού που διακινείται από αυτούς: σε σύνολο 5.697 μουζουριών που αγοράζονται σε αυτές τις 74 πράξεις, τα 2.297 μουζούρια, δηλαδή ποσοστό 40,3%, αγοράζονται από Έβραίους. Στον Marcello (1278-1281), σε σύνολο 149 πράξεων αγοραπωλησίας σιτηρών που αναφέρουν τον αγοραστή, οι Έβραίοι εμφανίζονται στις 52, ποσοστό 34,8%, ενώ στον Pizolo (1300 και 1304-5) σε σύνολο 86 πράξεων, οι Έβραίοι εμφανίζονται ως αγοραστές στις 26, δηλαδή

114. Βλ. λόγω χάρη, τον Angelo Thome ή Thomei που εμφανίζεται στις πράξεις άρ. 105, 123, 347, 706 και 707 του PIZOLO (1300), ή τον Iohannis de Raynaldo στις πράξεις άρ. 15, 55, 56 και 170 του SCARDON (1271), ή ακόμη την Vidhota Çamatena στις πράξεις άρ. 271, 302, 303, 475 και 521 (1300) επίσης του PIZOLO. Για τους Έβραίους βλ. άμέσως πιο κάτω.

115. SCARDON, άρ. 151 και 444 (1271) αντίστοιχα.

116. PIZOLO, άρ. 596, 627, 685 (1300) και 783 (1304) αντίστοιχα. "Ο Gabriel Aimo, για παράδειγμα, αγοράζει από τις 5 έως τις 14 'Ιουλίου 1300 συνολικά 2706 μουζούρια σιτάρι: στο ίδιο, άρ. 607, 613 και 626.

117. "Εκείνο που πετύχαινε μικρότερες τιμές ήταν κυρίως ή προαγορά της ποσότητας αρκετό χρονικό διάστημα πριν από τη συγκομιδή: βλ. παρακάτω.

σέ ποσοστό 30,2%. Θα μπορούσε να παρατηρηθεί ότι, άσχετα αν συνολικά έμπορεύονται σημαντικές ποσότητες, ή ποσότητα που διακινεί καθένας έβραϊός έμπορος ξεχωριστά δέν είναι συνήθως πολύ μεγάλη. Ένδεικτικά: οί Έβραίοι Lindiaco και Μιχάλης αγοράζουν τό 1271 συνολικά 503 μουζούρια ό πρώτος και 768 μουζούρια ό δεύτερος¹¹⁸. "Όμως τόσο αυτή ή παρατήρηση, όσο και ή διαπίστωση ότι μπορεί ένας έμπορος να αγοράζει και πολύ μικρές ποσότητες ισχύουν όχι μόνο για τούς έβραίους εμπόρους σιτηρών, αλλά σχεδόν για όλους¹¹⁹. Οί έμποροι που βλέπουμε να αγοράζουν μονομιᾶς μεγάλες ποσότητες είναι σχετικά λίγοι (βλ. πύ πάνω σημ. 115 και 116).

Άς έρθουμε τώρα στό εμπόριο τών σιτηρών που δέν άφορούσε τήν έσωτερική κατανάλωση, αλλά κυρίως τίς εξαγωγές. Όπως ήταν άναμενόμενο, ό ρυθμιστικός και παρεμβατικός ρόλος τής πολιτείας σέ αυτό τόν τομέα, όπως έξάλλου και στόν τομέα τών εισαγωγών, ήταν περισσότερο έντονος. Τό γενικό πλαίσιο, μέσα στό όποιο λειτουργούσε τό έξαγωγικό εμπόριο τού σιταριού, ήταν ή ουσιαστική άπαγόρευση έξαγωγών άπειθειας σέ περιοχές έξω από τή βενετική επικράτεια. Μέσα στό πλαίσιο αυτό ύπήρχαν διάφορες δυνατότητες έξαγωγικών δραστηριοτήτων. Καταρχήν θά πρέπει να λεχθεί ότι, άνάλογα με τίς επικρατούσες συνθήκες και τή συγκυρία, ή κυβέρνηση τού νησιού μπορούσε να άπαγορεύσει έντελώς στους ιδιώτες τήν έξαγωγή σιτηρών από τήν Κρήτη, όποιοσδήποτε κι αν ήταν ό προορισμός τους. Συχνά επίσης ή κυβέρνηση άπαγόρευε σέ κατοίκους τού νησιού όχι μόνο να μεταφέρουν κρητικό σιτάρι σέ άλλες περιοχές πλὴν τής Κρήτης, αλλά και να επενδύουν χρήματα ή να δανείζουν ξένους ή να συμμετέχουν σέ εταιρίες που είτε θά έξήγαν σιτάρι από τό νησί, είτε θά έμπορεύονταν σιτάρι παραγόμενο σέ άλλες περιοχές χωρίς να τό εισάγουν στήν Κρήτη¹²⁰.

Όπως είναι φυσικό, ό κύριος όγκος τού σιταριού που έξαγόταν από τήν Κρήτη είχε προορισμό τή Βενετία. Τό σιτάρι που έξαγόταν εκεί δέν ήταν μόνο οί ποσότητες που είχε αγοράσει τό Κοινό, αλλά και ποσότητες που αγοράζαν οί έμποροι για τό σκοπό αυτό. Για τή μεταφορά τού σιταριού από τήν Κρήτη στή Βενετία από αυτούς τούς ιδιώτες εμπόρους, που κατά κανόνα έπρεπε να

118. SCARDON, άρ. 125, 147, 168, 171, 248, 396, 403 και 103, 148, 167, 235, 244, 254, 263, 352, 431 αντίστοιχα.

119. Ό Lindiaco αγοράζει δύο φορές από 10 μουζούρια (SCARDON άρ. 125 και 168), ό Angelo Thomei αγοράζει μία φορά 9 μουζούρια (PIZOLO άρ. 105), ή Vidhota Gamatena αγοράζει ποσότητες 8, 4 και 7 μουζουριών (PIZOLO άρ. 271, 303 και 521 αντίστοιχα) κ.ο.κ. Τά παραδείγματα μπορούν εύκολα να πολλαπλασιαστούν.

120. Βλ. όλόκληρη σειρά σχετικών άπαγορεύσεων στής RATTI VIDULICH, *Bandi*, σ. 132 άρ. 347, σ. 138 άρ. 360-361 (1323), σ. 155 άρ. 390 (1324), σ. 166-7 άρ. 409-410 (1326), σ. 174 άρ. 429-430 (1327), σ. 199 άρ. 482-484, σ. 201 άρ. 488 (1329). Στίς άπαγορεύσεις αυτές περιλαμβάνονταν όχι μόνο τό σιτάρι, αλλά και τό κριθάρι και άλλα σιτηρά.

είναι Βενετοί¹²¹, ἴσχυαν συγκεκριμένες καὶ συνήθως αὐστηρὲς διατάξεις: πρῶτα πρῶτα κάθε ἔμπορος ἔπρεπε νὰ δηλώσει τὸ πλοῖο μὲ τὸ ὁποῖο σκόπευε νὰ κάνει τὴ μεταφορὰ καθὼς καὶ τὴν ποσότητα ποὺ θὰ μετέφερε. Κάθε πλοῖο ποὺ θὰ μετέφερε σιτάρι ἔπρεπε νὰ φορτωθεῖ μὲ τὸ μέγιστο φορτίο ποὺ μπορούσε νὰ μεταφέρει, πράγμα ποὺ συνήθως ὑπολογιζόταν στὰ 3/4 τῆς ὀλικῆς χωρητικότητάς του, καὶ ταυτόχρονα ὁ ἔμπορος ἔπρεπε νὰ εἶναι ἐφοδιασμένος μὲ ἔγγραφα τοῦ Ρέκτορα τῆς περιοχῆς προελεύσεως τοῦ σιταριοῦ ποὺ νὰ βεβαιώνουν τὴν ποσότητα ποὺ μεταφερόταν. Κάθε παράβαση αὐτῶν τῶν διατάξεων συνεπαγόταν αὐστηρὸ πρόστιμο¹²². Ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο ἐπιβάλλονταν οἱ περιορισμοὶ αὐτοὶ ἦταν ἡ προσπάθεια τῆς Γερουσίας νὰ ἐμποδίσει κατὰ τὸ δυνατό τὴ λαθραία ἐμπορία τοῦ σιταριοῦ ἀπὸ πλοῖα ποὺ θὰ μπορούσαν, καθ' ὁδὸν πρὸς τὴ Βενετία, νὰ προσεγγίσουν καὶ ἄλλα ἐνδιάμεσα λιμάνια, γι' αὐτὸ καὶ συνήθως ἐπέβαλλαν ὡς βασικὸ ὄρο τὴ μεταφορὰ του ἀποκλειστικὰ στὴ Βενετία¹²³.

Καθορισμένοι ἦταν ἐπίσης καὶ οἱ οἰκονομικοὶ ὅροι βάσει τῶν ὁποίων γινόταν ἡ ἐξαγωγή τοῦ σιταριοῦ ἀπὸ τὴν Κρήτη καὶ ἡ εἰσαγωγή του στὴ Βενετία: ὁ ἔμπορος εἶχε τὴ δυνατότητα εἴτε νὰ πουλήσει μέσα σὲ τρεῖς μέρες στὸ κράτος τὸ σιτάρι ποὺ εἶχε μεταφέρει, σὲ τιμὴ ποὺ ἦταν καθορισμένη ἐκ τῶν προτέρων, καὶ νὰ λάβει τὴν ἐξόφληση μέσα σὲ δύο μῆνες, εἴτε νὰ τὸ διαθέσει στὴν ἐλεύθερη ἀγορὰ τῆς πόλης στὴν πιὸ συμφέρουσα τιμὴ ποὺ θὰ ἔβρισκε¹²⁴. Ἡ Γερουσία δὲν ὀριζε μόνον τὴν τιμὴ πώλησης τοῦ σιταριοῦ ποὺ θὰ εἰσαγόταν στὴ Βενετία, ἀλλὰ ἐπιπλέον συνέδεε τὴ δυνατότητα ἐξαγωγῆς του ἀπὸ τὴν Κρήτη μὲ τὴν τιμὴ ποὺ ἐπικρατοῦσε ἐκεῖ τὴν ἐποχὴ τῆς ἐξαγωγῆς. Ἔτσι συνήθως ὀριζόταν μία τιμὴ «ἀσφαλείας», ἐνδεικτικὴ τοῦ ὅτι δὲν ὑπῆρχε ἐλλειψή¹²⁵, ἂν καὶ τῆς ὁποίας δὲν ἐπιτρεπόταν ἡ ἐξαγωγή τοῦ σιταριοῦ ἀπὸ τὸ νησί¹²⁶. Ὁ ὅρος αὐτὸς ἐτηρεῖτο καὶ ἀντίστροφα, γιὰ νὰ ἐμποδίζεται ἡ αἰσχρο-

121. Ὡστόσο τὰ πλοῖα, μὲ τὰ ὁποῖα θὰ ἔκαναν τὴ μεταφορὰ, δὲν ἦταν ὑποχρεωτικὸ νὰ εἶναι βενετικά: ΘΕΟΤΟΚΗΣ Α/2, σ. 76, ἀρ. 5.

122. Βλ. λ.χ. ΘΕΟΤΟΚΗΣ Α/2, σ. 62 ἀρ. 19 καὶ 63 ἀρ. 20 (1310)· SANTSCHI, *Régestes*, σ. 386 ἀρ. 1794 (1399).

123. Κατὰ κανόνα οἱ Βενετοὶ ὅπως ἦταν φυσικὸ ἐνθάρρυναν μὲ κάθε τρόπο τὴ μεταφορὰ σιτηρῶν στὴ Βενετία ὄχι μόνον ἀπὸ τὴν Κρήτη, ἀλλὰ ἀπὸ ὀλόκληρη τὴ Ρωμανία, ἰδίως ὅταν ὑπῆρχαν ἐλλείψεις: βλ. RATTI VIDULICH, *Bandi*, σ. 133-34 ἀρ. 349 (1323), σ. 144-45 ἀρ. 375 (1324), σ. 165-66 ἀρ. 408 (1326), σ. 170-71 ἀρ. 418 (1327), σ. 179-80 ἀρ. 449 (1328), σ. 202-3 ἀρ. 491 (1329).

124. ΘΕΟΤΟΚΗΣ Α/2, σ. 61 ἀρ. 17 (1310), σ. 76 ἀρ. 5 (1315), σ. 81 ἀρ. 15 (1316).

125. Πράγμα ποὺ δείχνει ὅτι οἱ τιμὲς διαμορφώνονταν ἐλεύθερα στὴν ἀγορὰ καὶ ὅτι οἱ ἐπίσημες τιμὲς ποὺ καθόριζε τὸ κράτος δὲν ἀγνοοῦσαν τίς πρῶτες: βλ. πιὸ κάτω.

126. Πβλ. THIRIET, *Régestes*, σ. 59 ἀρ. 190 (1346) (=ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/1, σ. 278 ἀρ. 14), σ. 60, ἀρ. 194 (1347) (=ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/1, σ. 281, ἀρ. 21) κ.β.

κέρδεια: ἂν κάποιος εἶχε ἀγοράσει σὲ τιμὴ χαμηλότερη τοῦ ὀριζόμενου ἀνώτατου ὀρίου, καὶ ἡ τιμὴ τῆς ἐλεύθερης ἀγορᾶς αὐξανόταν πολύ, τότε δὲν τοῦ ἐπιτρεπόταν ἡ ἐξαγωγή¹²⁷. Φαίνεται πάντως ὅτι ὀρισμένοι Ρέκτορες, προστατεύοντας τὸ συμφέρον τῶν ἐπαρχιῶν τους, ἀντιδρούσαν στὴν ἐξαγωγή σιτηρῶν ἀπὸ τὶς περιοχὲς τους, ἰδίως σὲ ἐποχὲς ἔλλειψης, πράγμα πού ἀνάγκασε τὸ 1349 τὴ Γερουσία νὰ περιλάβει στὴν commissio τῶν Ρεκτόρων τὴν ὑποχρέωσή τους νὰ ἐπιτρέπουν τὴν ἐξαγωγή σιτηρῶν, ἂν ἡ τιμὴ τους βρισκόταν κάτω ἀπὸ ἓνα ὀρισμένο ὄριο, καθορίζοντας μάλιστα καὶ πρόστιμο 10% ἐπὶ τῆς ἀξίας τοῦ σιταριοῦ, ἂν ἐμπόδιζαν τὴν ἐξαγωγή του¹²⁸. Προφανῶς ἡ Γερουσία ἔδινε στὶς ἀνάγκες τῆς Βενετίας πολὺ μεγαλύτερη προτεραιότητα ἀπ' ὅ,τι στὶς ἀνάγκες τῶν ἐπαρχιῶν.

Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ἐμπόρους, ἔχουμε περιπτώσεις πού ἐξαγωγὲς στὴ Βενετία ἢ σὲ ἄλλες βενετοκρατούμενες περιοχὲς ἔκαναν καὶ οἱ ἴδιοι οἱ παραγωγοί. Τὸ αἴτημα τῶν παραγωγῶν νὰ μποροῦν νὰ ἐξάγουν οἱ ἴδιοι ἓνα μέρος τῆς παραγωγῆς τους ἦταν παλιό: ἡ πρεσβεία τῶν φεουδαρχῶν τῆς Κρήτης τὸ 1325 εἶχε ζητήσει τὴν ἄδεια νὰ μποροῦν νὰ ἐξάγουν ἴση ποσότητα σιτηρῶν μὲ αὐτὴ πού παρέδιδαν στὸ Κοινὸ, ἀλλὰ ἡ Βενετία εἶχε ἀρνηθεῖ τότε νὰ ἱκανοποιήσει αὐτὸ τὸ αἴτημα¹²⁹. Ἀργότερα ὥστόσο ἐπιτρέπεται σὲ συγκεκριμένους παραγωγούς ἡ ἐξαγωγή στὴ Βενετία ὅλου ἢ μέρους τῆς σιτοπαραγωγῆς τους: τέτοια ἄδεια βλέπουμε νὰ δίνεται, γιὰ παράδειγμα, στὸν Ἰάκωβο Iordano τὸ 1345, στοὺς ἀδελφοὺς Ματθαῖο καὶ Γεώργιο Καλλέργη τὸ 1350, καὶ στὸν Φίλιππο Dandolo τὸ 1353¹³⁰. Σὲ λίγο ὅμως καταλήγει ἐκεῖνο πού ἀρνιόταν παλιότερα νὰ ἱκανοποιήσει, τώρα νὰ τὸ προσφέρει ὡς κίνητρο, ἐπειδὴ ὑπάρχει ὀξὺ πρόβλημα ἐφοδιασμοῦ τῆς ἀγορᾶς: τὸ 1386 ἀποφασίζεται ὅτι ὅσοι σιτοπαραγωγοὶ τοῦ Ρεθύμνου καὶ τοῦ Μυλοποτάμου ἔφεραν νὰ πουλήσουν σιτηρὰ «στὴν πλατεία» τοῦ Ρεθύμνου, possint et libertatem habeant quartam partem illius quantitatis quam conduxerint ... extrahere per mare ad suum beneneplicium εἴτε στὴ Βενετία εἴτε σὲ ἄλλες βενετοκρατούμενες περιοχὲς¹³¹. Τελικὰ ἡ πρακτικὴ αὐτὴ γενικεύεται μπροστὰ στὴν κρίση πού διέρχεται ἡ ἀγορὰ τῶν σιτηρῶν: κάθε παραγωγὸς σιταριοῦ μπορεῖ νὰ πουλάει στὸ Κοινὸ ὅσο μέρος τῆς παραγωγῆς του ἐπιθυμεῖ, στὴν τιμὴ πού ἔχει καθοριστεῖ, διαφορετικὰ (ἢ ἂν τὸ Κοινὸ ἀρνηθεῖ νὰ τὴν ἀγοράσει), μπορεῖ νὰ τὴν ἐξάγει στὴ Βενετία ἢ σὲ περιοχὲς πού τῆς ἀνήκουν, ὅπως τὴ Μεθώνη, τὴν Κορώνη,

127. ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/1, σ. 281, ἀρ. 21.

128. THIRIET, *Régestes*, σ. 65 ἀρ. 220.

129. ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/1, σ. 91 ἀρ. 10.

130. ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/1, σ. 274 ἀρ. 3, Β/2, σ. 5 ἀρ. 8, σ. 10 ἀρ. 20.

131. NOIRET, *Documents*, σ. 9. Πβ. THIRIET, *Régestes*, σ. 173 ἀρ. 717.

τὸ Ναύπλιο ἢ τὴν Κέρκυρα¹³². Στὴ δεκαετία τοῦ 1390 καὶ τὸ 15ο αἰ. ἡ Γερουσία ἀφήνει κατὰ κανόνα ἐλεύθερη, λόγω τῆς κρίσης ποῦ ἐπικρατεῖ, τὴ μεταφορὰ κρητικοῦ σιταριοῦ στὴ Βενετία, πάντα ὅμως ὑπὸ τὸν ἔλεγχο καὶ μὲ τὴν ἐγκριση τῶν ἀρχῶν¹³³.

Μετὰ τὴ Βενετία, οἱ περιοχὲς στὶς ὁποῖες πιὸ συχνὰ μεταφερόταν κρητικὸ σιτάρι ἦταν οἱ βενετικές κτήσεις τῆς Μεθώνης καὶ τῆς Κορώνης. Λιγότερο συχνὰ μὲ κρητικὸ σιτάρι ἐφοδιάζονταν ἡ Εὐβοία καὶ τὸ Ναύπλιο. Κατὰ κανόνα ἡ Βενετία παρήγγελλε στὸν Δούκα τῆς Κρήτης καὶ τοὺς Συμβούλους του νὰ παραχωροῦν στοὺς καστελάνους τῶν παραπάνω περιοχῶν συγκεκριμένες ποσότητες ἀπὸ τὸ σιτάρι ποῦ βρισκόταν στὶς ἀποθήκες τοῦ Κοινοῦ. Συχνὰ ἡ ἐντολὴ ἀπευθυνόταν καὶ στοὺς Ρέκτορες Χανίων, ἐπειδὴ ἐπανειλημμένα βλέπουμε νὰ ἐφοδιάζονται οἱ παραπάνω βενετικές κτήσεις ἀπὸ τὴν παραγωγή τῆς περιοχῆς αὐτῆς. Μιὰ σειρά τέτοιες ἀποφάσεις εἶναι γνωστές, ποῦ δείχνουν τὸ βαθμὸ τῆς τροφοδοσίας ὀρισμένων περιοχῶν μὲ κρητικὰ σιτηρὰ σὲ ἐποχὲς ἔλλειψης. Ἔτσι, τὸ 1317 ἀποφασίζεται νὰ δοθεῖ ἀπὸ τὶς ἀποθήκες τοῦ Κοινοῦ (μᾶλλον ἀπὸ τὰ Χανιά) σιτάρι στοὺς *nunciis Castellani Coroni et Mothoni et Nigroponti*, σὲ ποσότητα ποῦ θὰ ἀποφάσιζε ἡ τοπικὴ κυβέρνησις τῆς Κρήτης¹³⁴. Τὸ 1334, ἀπὸ τὰ 25.000 μουζούρια ποῦ θὰ παρέδιδαν στὸ Κοινὸ οἱ φεουδάρχες τῶν Χανίων, τὰ μισὰ θὰ ἔμεναν στὴν Κρήτη, ἂν ἦταν ἀπαραίτητα ἐκεῖ, καὶ τὰ ἄλλα μισὰ θὰ ἦταν στὴ διάθεσις τῶν καστελάνων τῆς Μεθώνης καὶ τῆς Κορώνης¹³⁵. Ἀπὸ ἀπόφασις τῆς ἐπόμενης χρονιᾶς μαθαίνουμε ὅτι ἀπὸ τὸ σιτάρι αὐτὸ οἱ καστελάνοι τῆς Μεθώνης καὶ τῆς Κορώνης θὰ ἐπαιρναν 15.000 μουζούρια, τὰ ὁποῖα ἔπρεπε νὰ μεταφέρουν ἀπὸ τὰ Χανιά μὲ δικά τους ἔξοδα¹³⁶. Ἀπὸ ἄλλη ἀπόφασις τοῦ 1349 διαπιστώνουμε ὅτι γιὰ τὴν ἀποστολὴ κρητικοῦ σιταριοῦ στὴν Κορὼνῃ καὶ τὴ Μεθώνῃ ὑπῆρχαν εἰδικὲς διατάξεις στὴν *commissio* τῶν Ρεκτόρων, ποῦ πιθανὸν θὰ τοὺς ἐμπόδιζαν νὰ ἀπαγορεύουν αὐτὲς τὶς ἐξαγωγὲς ἀπὸ τὶς περιοχὲς τοὺς¹³⁷, ἐνῶ ἡ ὑποχρέωσις τῆς κυβέρνησις καὶ τῶν Ρεκτόρων νὰ ἐφοδιάζουν αὐτὲς τὶς περιοχὲς ἐπαναλαμβάνεται σὲ ἀπόφασις τοῦ 1351¹³⁸. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς κρατικὲς ἀποστολὲς, ὅμως, δίνονταν καὶ ἄδειες ἐξαγωγῆς σὲ ἰδιῶτες, κυρίως παραγωγούς, ὅταν δὲν ὑπῆρχε μεγάλη ἔλλειψις σιτηρῶν. Ἔτσι βλέπουμε νὰ χορηγεῖται ἀπὸ τὴ Βενετία τὸ 1359 καὶ

132. NOIRET, *Documents*, σσ. 36-37 (1390), 89 (1397).

133. Βλ. NOIRET, *ὁ.π.*, σσ. 52 (1392), 72 (1395), 82-83 (1396), 91 (1397), 96 (1398), 103 (1399) κ.ἄ. SANTSCHI, *Régestes*, σ. 386 ἀρ. 1795 (1399).

134. CESSI, *Rogati*, σ. 179, ἀρ. V 21.

135. ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/1, σ. 149, ἀρ. 46.

136. THIRIET, *Régestes* σ. 35 ἀρ. 59.

137. Στὸ ἴδιο, σ. 65, ἀρ. 220.

138. Στὸ ἴδιο, σ. 72 ἀρ. 252.

για τρία χρόνια άδεια σέ συγκεκριμένο παραγωγό / έμπορο, τόν Λαυρέντιο Dandolo, να εξάγει 1000 staria σιταριού από την περιοχή Χανίων προς την Κορώνη, τή Μεθώνη και την Εύβοια¹³⁹. Τήν τελευταία δεκαετία του 14ου αι., όταν ή αγορά τών σιτηρών περνούσε και πάλι μεγάλη κρίση, ό έφοδιασμός τών βενετικών κτήσεων με κρητικό σιτάρι φαίνεται πως συνεχίστηκε, αν κρίνουμε από δύο αποφάσεις, μία του 1389, με την οποία 10.000 μουζούρια αποθηκευμένα στα Χανιά στέλνονται στο Ναύπλιο, λόγω μεγάλης σιτοδείας, και μία του 1394, με την οποία 2.000 staria στέλνονται από την Κρήτη για άνεφοδιασμό τής Μεθώνης και τής Κορώνης¹⁴⁰.

Μία τελευταία κατηγορία εξαγωγέων σιτηρών από την Κρήτη αποτελούσαν όρισμένοι μεγάλοι φεουδάρχες που συνέβαινε να έχουν κτήσεις και σέ άλλα νησιά του Αιγαίου. Οί ισχυροί αυτοί εύγενείς συχνά έπαιρναν άδεια εξαγωγής σιτηρών από την Κρήτη προκειμένου να έφοδιάσουν τους κατοίκους τών κτήσεων τους αυτών, όταν για διάφορους λόγους (πειρατικές έπιδρομές, φυσικές καταστροφές κ.τ.π.) παρουσιαζόταν έλλειψη σιτηρών εκεί. Δέν είναι πάντοτε σαφές από πού προέρχονταν τά σιτηρά που εξάγονταν με αυτό τόν τρόπο, αν δηλαδή ήταν παραγωγή τών κτημάτων που οί ίδιοι διέθεταν στην Κρήτη, ή ήταν σιτηρά που αγοράζαν είτε στην έλευθερη αγορά είτε από τó Κοινό, πράγμα που φαίνεται πιθανότερο. Έτσι βλέπουμε να δίνεται τó 1309 άδεια για ένα χρόνο στον Άνδρέα Corner προκειμένου να εξαγάγει 1000 μουζούρια σιτάρι και 2.000 μουζούρια κριθάρι για τις ανάγκες τών κατοίκων τής Καρπάθου, την οποία κατείχε. Η άδεια επαναλήφθηκε τó 1315 για 14.000 μουζούρια σιτάρι τούτη τή φορά, και τó 1356 δόθηκε στον Άλέξιο Corner άδεια εξαγωγής στην Κάρπαθο 5.000 μουζουριών σιταριού τó χρόνο¹⁴¹. Παρόμοια άδεια πήρε τó 1309 ό Άνδρέας Barozzi για να εξάγει 1000 μουζούρια σιτάρι τó χρόνο επί δύο χρόνια στη Σαντορίνη, και πάλι τó 1316 για εξαγωγή 600 staria σιταριού στη Σαντορίνη και τή Θηρασία¹⁴², ή οικογένεια Venerio τó 1315 για να εξάγει στα Κύθηρα 14.000 μουζούρια τó χρόνο επί τρία χρόνια, και πάλι τó 1354 για εξαγωγή στο ίδιο νησί 1000 staria τó χρόνο¹⁴³, ενώ τέλος τó 1363 δόθηκε στον Ιωάννη Ghisi άδεια να εξάγει στην Άμοργό 500 μουζούρια σιτάρι τó χρόνο, αν ή τιμή του δέν ξεπερνούσε τά 30 υπέρπυρα τά 100 μουζούρια¹⁴⁴.

139. THIRIET, *Régestes*, σ. 93-94 άρ. 351 (=ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/2, σ. 71 άρ. 5).

140. NOIRET, *Documents*, σ. 26 και 61 αντίστοιχα.

141. ΘΕΟΤΟΚΗΣ Α/2, σ. 56 άρ. 2· THIRIET, *Romanie*, σ. 163· Ο ΙΑΙΟΣ, *Régestes*, σ. 80 άρ. 286 (=ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/2, σ. 22 άρ. 14) αντίστοιχα.

142. ΘΕΟΤΟΚΗΣ Α/2, σ. 56 άρ. 3 και σ. 84-85 άρ. 26 αντίστοιχα.

143. THIRIET, *Romanie*, σ. 163 και Ο ΙΑΙΟΣ, *Régestes*, σ. 75 άρ. 268 αντίστοιχα.

144. THIRIET, *Régestes*, σ. 107, άρ. 412.

Μολονότι ὅμως αὐτὲς οἱ ἄδειες ἐξαγωγῆς σιτηρῶν δίνονταν γιὰ νὰ καλύψουν ἐπείγουσες ἀνάγκες τῶν κατοίκων τῶν νησιῶν αὐτῶν, οἱ ἄρχοντες ποὺ ἐξῆγγαν τὸ σιτάρι πολλὰς φορὲς τὸ μετέφεραν σὲ ἄλλες περιοχές. Μὲ ἄλλα λόγια ἐξαπατοῦσαν τὴν κυβέρνηση καὶ πουλοῦσαν τὸ κρητικὸ σιτάρι ἄλλοῦ, κάνοντας μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ παράνομο ἐμπόριο σιτηρῶν σὲ βάρος καὶ τῶν κατοίκων τῶν νησιῶν τους, ἀλλὰ καὶ τῶν κατοίκων τῆς Κρήτης. Οἱ καταχρήσεις αὐτὲς δὲν ἦταν ἄγνωστες στὴ βενετικὴ κυβέρνηση, ποὺ ἐπανειλημμένα πῆρε μέτρα γιὰ τὸν περιορισμὸ τους. Ἦδη βλέπουμε ὅτι στὴν ἄδεια ἐξαγωγῆς ποὺ δόθηκε στὸν Ἀνδρέα Barozzi τὸ 1316 ὑπῆρχε ἐντολὴ πρὸς τὸν Δούκα τῆς Κρήτης καὶ τοὺς Συμβούλους του νὰ ἐλέγξουν *quod dictum frumentum alio non portabitur quam ad dictas insulas*¹⁴⁵, πράγμα ποὺ δείχνει ὅτι ὑπῆρχε ὑποψία ἀπὸ προηγούμενα περιστατικὰ γιὰ παράνομη μεταφορὰ τοῦ σιταριοῦ ἄλλοῦ. Ἡ κατάσταση φαίνεται ὅτι χειροτέρευσε πολὺ, γιὰ τὸ 1326 ὁ Δόγης τῆς Βενετίας Ἰωάννης Superantio γράφει στὸν Δούκα τῆς Κρήτης καταδικάζοντας τὶς ἀπάτες ποὺ κάνουν πολλοὶ δικαιοῦχοι ἀδειῶν ἐξαγωγῆς σιτηρῶν, μεταφέροντας καὶ πουλώνοντας τὸ σιτάρι σὲ ἄλλη περιοχὴ καὶ ὄχι στὸν ἀρχικὸ του προορισμὸ, καὶ ζητεῖ νὰ ἐπιβάλλονται ποινὲς σὲ ὅσους ἀνακαλύπτονται¹⁴⁶.

Ἦταν, τέλος, ἄλλη μία —μικρὴ αὐτὴ— κατηγορία ἀνθρώπων στοὺς ὁποίους δίνονταν ἄδειες ἐξαγωγῆς σιτηρῶν ἀπὸ τὴν Κρήτη. Πρόκειται γιὰ βενετοὺς ἀξιωματούχους, συνήθως διοικητὲς ἄλλων βενετοκρατούμενων περιοχῶν, στοὺς ὁποίους δινόταν κατὰ περίπτωσιν τὸ δικαίωμα νὰ ἐξάγουν ἀπὸ τὴν Κρήτη ὀρισμένες ποσότητες σιτηρῶν γιὰ προσωπικὴ τους χρῆσιν καὶ μόνο. Τέτοια ἦταν ἡ περίπτωσιν, γιὰ παράδειγμα, τοῦ Βαλιάνου Contarini, καινούριου βάλου τῆς Κύπρου (1311), στὸν ὁποῖο δόθηκε ἄδεια ἐξαγωγῆς ἀπὸ τὴν Κρήτη 100 staria σιταριοῦ καὶ 200 βρώμης τὸ ἔτος, ὅπως εἶχε γίνῃ καὶ μὲ τὸν προκάτοχό του¹⁴⁷, ἢ τοῦ Μιχαὴλ Mauroceno, βάλου τῆς Εὐβοίας (1316), ποὺ μπορούσε νὰ ἐξάγει ἀπὸ τὴν Κρήτη διπλάσια ἀπὸ τοὺς προηγούμενους ποσότητες σιτηρῶν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς διοίκησής του ἐκεῖ¹⁴⁸. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι καὶ στὴν περίπτωσιν αὐτὴ ἡ Γερουσία ἐπιφορτίζει τοὺς Συμβούλους τῆς Κρήτης νὰ ἐλέγχουν τὸν τρόπο μεταφορᾶς τῶν ἐξαγόμενων σιτηρῶν στὴν Εὐβοία, προφανῶς γιὰ νὰ ἀποφευχθοῦν λαθροχειρίες τῆς μορφῆς ποὺ ἀναφέρ-

145. Βλ. πρὸ πάνω σημ. 142.

146. RATTI VIDULICH, *Bandi*, σ. 164-65, ἀρ. 407: ...capta fuit pars quod ...quicumque tam de habentibus ad presens gratiam extrahendi frumentum vel bladum de insula Crete vel de cetero habuerit pro usu hominum insularum suarum, conduxerit vel conduci fecerit de ipso frumento vel blado alio quam ad suas insulas... cadat in penam dupli valoris eius quod sit contra gratiam alio foret conductum. (...)

147. ΘΕΟΤΟΚΗΣ Α/2, σ. 64-65 ἀρ. 26.

148. Στὸ ἴδιο, σ. 81-82, ἀρ. 17.

θηκε πιδό πάνω. Θα πρέπει να αναφερθούν επίσης ως εξαγωγείς κάποιων ποσοτήτων σιτηρών και διάφορα ιδρύματα στα όποια είχαν δοθεί ή είχαν επικυρωθεί τέτοια προνόμια. Γνωστότερη τέτοια περίπτωση είναι το μοναστήρι του Ίωάννου του Θεολόγου τῆς Πάτμου, στο όποιο είχε επικυρωθεί το δικαίωμα που είχε από τη βυζαντινή εποχή να εξάγει σιτάρι από το μετόχι που κατείχε στον Στύλο Ἀποκορώνου. Πρὸς τὸ τέλος τοῦ 14ου αἰ. οἱ μοναχοὶ τῆς Πάτμου μπορούσαν να εξάγουν ἀπὸ τὰ κτήματα τοῦ μετοχίου τους 1000 μουζούρια σιτάρι τὸ χρόνο¹⁴⁹.

Παράλληλα μὲ τις εξαγωγές ὅμως γίνονταν καὶ εἰσαγωγές σιτηρῶν, κάποτε μάλιστα σὲ σημαντικές ποσότητες. Τὸ φαινόμενο μοιάζει ἐκ πρώτης ὄψεως ἀντιφατικό: πῶς εἶναι δυνατό μιὰ περιοχή που ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ εξάγει σιτηρὰ σὲ ὅλες τις βενετικές κτήσεις, νὰ ἔχει ταυτόχρονα ἀνάγκη εἰσαγωγῶν; Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά αὐτὲς ἀκριβῶς οἱ εἰσαγωγές ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ γιὰ νὰ ἐξηγήσουν τὴ δυνατότητα που εἶχε ἡ Κρήτη νὰ εξάγει σιτηρὰ: σύμφωνα μὲ τὴν ἄποψη αὐτὴ τὰ σιτηρὰ που ἐξάγονταν ἀπὸ τὴν Κρήτη, ἢ τὸ μεγαλύτερο μέρος τους, δὲν ἦταν μόνο τὰ σιτηρὰ που παράγονταν ἐκεῖ, ἀφοῦ λόγω τοῦ ἀραιοῦ πληθυσμοῦ δὲν μπορεῖ νὰ ὑπῆρχε σημαντικὴ παραγωγή, ἀλλὰ ἦταν σιτηρὰ που εἰσάγονταν στὸ νησί ἀπὸ τὴ Μικρὰ Ἀσία, ἰδίως τὴν περιοχή τῆς Μιλήτου (ἐμιράτο τοῦ Μεντεσεῖ) καὶ τοῦ Ἀϊδινίου, καὶ στὴ συνέχεια ἐπανεξάγονταν¹⁵⁰. Ἡ ἄποψη αὐτὴ ἀντανάκλα μιὰ μάλλον στατικὴ ἀντίληψη γιὰ τὸ ἐμπόριο καὶ τὴν παραγωγή τῶν σιτηρῶν, μιὰ ἀντίληψη που λίγο ἢ πολὺ προϋποθέτει μιὰ δεδομένη ποσότητα παραγωγῆς ἐτησίως. Ἐκεῖνο ὅμως που κατὰ τὴ γνώμη μας πρέπει νὰ ληφθεῖ κυρίως ὑπόψη εἶναι οἱ ἔντονες διακυμάνσεις που ὑπῆρχαν στὴν παραγωγή γιὰ πολλοὺς καὶ διάφορους λόγους, ὅπως ἐπίσης καὶ οἱ διακυμάνσεις (ἴσως λιγότερο ἔντονες αὐτὲς) που ὑπῆρχαν στὴ ζήτηση.

Οἱ διακυμάνσεις στὴν παραγωγή ἦταν συνάρτηση πρῶτον τοῦ διαθέσιμου ἐργατικοῦ δυναμικοῦ, δεῦτερον τῶν φυσικῶν (καιρικῶν καὶ ἄλλων) συνθηκῶν καὶ τρίτον τῆς πολιτικῆς συγκυρίας. Ἡ ἔλλειψη ἐργατικῶν χεριῶν ἦταν πράγματι ἓνα χρόνιο πρόβλημα που ἐπηρέαζε τὴν ποσότητα τῶν παραγόμενων σιτηρῶν περισσότερο μεσοπρόθεσμα καὶ μακροπρόθεσμα, παρὰ βραχυπρόθεσμα. Ὡστόσο μέτρα πύκνωσης τοῦ πληθυσμοῦ σὲ ὀρισμένες περιοχές (βλ. πιδό πάνω σελ. 345), ἢ ρυθμίσεις τῶν χρεῶν που εἶχαν ὡς συνέπεια τὴν ἐπιστροφή πολλῶν φυγάδων στὶς ἐστίες τους μπορεῖ νὰ μὴν ἔλυναν τὸ πρόβλημα μακροπρόθεσμα, ἀλλὰ βραχυπρόθεσμα θὰ εἶχαν κάποια εὐεργετικὰ ἀποτελέσματα στὴν παραγωγή. Οἱ καιρικές συνθήκες μπορούσαν νὰ ἔχουν ἄμεσες καὶ ἔντονες συ-

149. NOIRET, *Documents*, σ. 2-3, THIRIET, *Régestes*, σ. 170-71, ἀρ. 705 (1385).

βλ. καὶ πιδό πάνω σ. 349.

150. βλ. ZACHARIADOU, *Prix et marchés*, σ. 292.

νέπειες: εκεί που για ένα διάστημα υπήρχε άφθονη παραγωγή (και κατά συνέπεια βλέπουμε να γίνονται εξαγωγές), μπορεί να έχουμε σειρά ετών με κακή παραγωγή και να υπάρχει μεγάλη ανάγκη εισαγωγών. Το ίδιο ακριβώς αποτέλεσμα μπορούσε να εμφανιστεί ως συνέπεια πολιτικών συγκυριών, επαναστάσεων, δηλαδή, ή άλλων πολεμικών γεγονότων¹⁵¹, είτε ακόμη και άλλων φυσικών καταστροφών, επιδημιών και τὰ παρόμοια. "Αν μάλιστα συνέπιπτε δύο ή περισσότεροι από τους παράγοντες αυτούς να εμφανιστούν ταυτόχρονα, τότε δημιουργούνταν αληθινή κρίση που ξεπερινόταν με μεγάλη δυσκολία, λόγω του ότι τα υπάρχοντα αποθέματα κατά κανόνα ήταν πολύ μικρά και δεν υπήρχε δυνατότητα να καλύψουν μακροχρόνιες ελλείψεις. "Επειτα ένας άλλος παράγοντας που πρέπει να λάβει κανείς υπόψη είναι ο τοπικός χαρακτήρας που μπορούσαν να έχουν οι παρουσιαζόμενες ελλείψεις: οι αυξομειώσεις της παραγωγής δεν άφορούσαν πάντοτε με τον ίδιο τρόπο όλες τις επαρχίες της Κρήτης. "Ελλειψη μπορούσε, για διάφορους λόγους, να εμφανιστεί σε μια συγκεκριμένη περιοχή, και να χρειάζονταν εισαγωγές σε αυτήν, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι το φαινόμενο ήταν γενικό¹⁵². Τέλος η αύξηση της ζήτησης κάποια στιγμή, π.χ. αύξημένη ανάγκη για παρασκευή μπισκότων (γαλέτας) για τὰ πληρώματα τῶν βενετικών πολεμικών πλοίων σε περίοδο πολεμικών ενεργειών, μπορεί να δημιουργεί σ' εμάς εσφαλμένη εικόνα: οι εισαγωγές γίνονται τότε μέσω της Κρήτης για να καλύψουν τις αυξημένες ανάγκες της Βενετίας, κι όχι εξαιτίας ανεπαρκούς παραγωγής στην ίδια την Κρήτη.

Δὲν υπήρχε, συνεπώς, μία μονοδιάστατη σχέση ανάμεσα στις εισαγωγές και τις εξαγωγές: η πραγματοποίηση εισαγωγών δεν σήμαινε κατ' ανάγκη ανεπάρκεια της ντόπιας παραγωγής, όπως και η ύπαρξη εξαγωγών δεν συνεπαγόταν κάθε φορά περίσσειμα στην παραγωγή του νησιού. Οι επιφυλάξεις αυτές πρέπει να ισχύουν πολύ περισσότερο που η πληροφόρησή μας από τις πηγές είναι ακόμη σχετικά αποσπασματική. "Εντούτοις δεν είναι δυνατό να αγνοηθούν οι γενικότερες τάσεις, που λίγο πολύ σχηματίζουν μια σαφή εικόνα: σε γενικές γραμμές, όπως έχουμε ήδη πει, η σιτοπαραγωγή της Κρήτης ήταν ικανή να υπερκαλύψει τις τοπικές ανάγκες, αλλά οι περιπτώσεις που έκτακτες

151. Βλ. για παράδειγμα την εισαγωγή 20.000 staria σιταριού που πραγματοποίησε το 1342 η Βενετία στην Κρήτη από την "Απουλία και τη Σικελία εξαιτίας της ελλείψεως που είχε δημιουργήσει η επανάσταση του Κώστα Καψοκαλύβη: THIRIET, *Règestes*, σ. 50 άρ. 146. Πβ. ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/1, σ. 247 άρ. 21 (1343).

152. Το 1327, λόγω χάρη, η περιοχή Χανίων είχε σιτάρι σε αντίθεση με την κεντρική Κρήτη που είχε έλλειψη, και η κυβέρνηση ζητούσε από τον Ρέκτορα Χανίων να αποστείλει στον Δούκα τις ποσότητες που ανήκαν στο Κοινό: CESSI, *Rogati*, σ. 347 άρ. X 252, σ. 348 άρ. X 274. Το 1386 πάλι αποστέλλονται επείγοντως ποσότητες σιτηρών στους Ρέκτορες Ρεθύμνου και Σητείας λόγω τῶν αναγκῶν που είχαν οι περιοχές τους: NOIRET, *Documents*, σ. 82.

ανάγκες δημιουργούσαν έλλείψεις και επέβαλλαν εισαγωγές ήταν κάθε άλλο από σπάνιες.

Οι περισσότερες πληροφορίες που διαθέτουμε στο ζήτημα των εισαγωγών άφορούν τον 14ο αί. Το 1317 υπήρχε έλλειψη σιτηρών σε μεγάλο μέρος της βενετικής Ρωμανίας, Κρήτη, Μεθώνη, Κορώνη, Εύβοια, και οι βενετικές αρχές αντιμετώπιζαν δυσκολίες στην εξεύρεση σιταριού για τον άναφοδιασμό τους. Πρὸ των δυσκολιών αυτών η Γερουσία αποφάσισε να ανάθεσει σε όλα τα άρμόδια όργανα (Συμβούλους, επικεφαλής του Συμβουλίου των Σαράντα, άξιωματούχους των σιτηρών) την εύθυνη άγοράς σιταριού από κάθε διαθέσιμη πηγή και σε όποια ποσότητα έκριναν άναγκαία, προκειμένου να σταλεί στις περιοχές που είχαν πληγεί από την έλλειψη¹⁵³. Το 1320 δόθηκαν σημαντικά κίνητρα για αύξηση των εισαγωγών των σιτηρών: όσοι θα εισήγαν σιτάρι στην Κρήτη όχι μόνο δέν θα πλήρωναν δασμούς, αλλά θα μπορούσαν να έξαγάγουν επίσης χωρίς δασμούς όσα έμπορεύματα άγόραζαν με τα χρήματα από την πώληση του εισαγόμενου σιταριού¹⁵⁴. Η ίδια άπόφαση επαναλήφθηκε το 1323, ενώ ταυτόχρονα άπαγορεύτηκε σε κάθε πλοιοκτήτη η έξαγωγή σιτηρών από το νησί¹⁵⁵. Η άνάγκη εξεύρεσης πηγών για εισαγωγή σιτηρών την εποχή αυτή φαίνεται να συνδέεται με την κατάσταση που είχε δημιουργηθεί στις σχέσεις της Βενετίας με τους Τούρκους της Μ. Άσίας¹⁵⁶. Οι σχέσεις αυτές είχαν χειροτερέψει και το 1322 οι αρχές της Κρήτης άπαγόρευσαν τις έμπορικές έπαφές με το έμιράτο του Μεντεσέ, άπαγόρευση στην όποια περιλαμβανόταν και η εισαγωγή τουρκικού σιταριού στην Κρήτη. Το 1324 όμως έχουμε και πάλι εισαγωγές από την Τουρκία, όπως και το 1329¹⁵⁷, και πιθανόν το 1333¹⁵⁸, ενώ το 1335 οι Βενετοί άπαγόρευσαν εκ νέου αυστηρά τις έμπορικές έπαφές¹⁵⁹. Μετά τη συνθήκη του 1337, όμως, που υπέγραψαν οι αρχές της Κρήτης με τα τουρκικά έμιράτα¹⁶⁰, οι έμπορικές σχέσεις και οι εισαγωγές σιτηρών έπαυαλήφθηκαν.

Η δεκαετία του 1340 γνώρισε μεγάλη κρίση στην άγορά των σιτηρών και την εποχή αυτή έγιναν μεγάλες εισαγωγές στην Κρήτη. Το 1342 η Γερουσία δίνει άδεια να ναυλωθούν πλοία και να μεταφερθούν ως και 30.000 staria

153. ΘΕΟΤΟΚΗΣ Α/2, σ. 92 άρ. 42.

154. RATTI VIDULICH, *Bandi*, σ. 104-5 άρ. 283.

155. Στο ίδιο, σ. 132 άρ. 347.

156. Για τις σχέσεις αυτές, και ιδιαίτερα σε ό,τι άφορούσε την Κρήτη, βλ. Ε. ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, *Trade and Crusade*, σ. 14-15.

157. Στο ίδιο, σελ. 18 (=Bandi, σελ. 124 άρ. 331).

158. THIRIET, *Régestes*, σ. 30-31 άρ. 38.

159. ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, στο ίδιο, σ. 35· ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/1, σ. 160 άρ. 6.

160. ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, στο ίδιο, σ. 35-37, 191-200.

σιτάρι στο νησί¹⁶¹, ενώ άλλη απόφαση τῆς ἴδιας χρονιᾶς ἐπιτρέπει τὴν εἰσαγωγή ἄλλων 20.000 staria¹⁶². Ἡ ἔλλειψη ἦταν τόσο μεγάλη, ὥστε νὰ εἶναι ἀνάγκη ὁ διοριζόμενος Δούκας τῆς Κρήτης, πηγαίνοντας νὰ ἀναλάβει ὑπηρεσία, νὰ εἰσάγει ὁ ἴδιος στὴν Κρήτη τὸ σιτάρι ποὺ θὰ χρειαζόταν γιὰ τὶς προσωπικὲς του ἀνάγκες¹⁶³. Μεγάλο μέρος τῆς ἔλλειψης ὀφειλόταν στὶς πολεμικὲς συγκρούσεις μὲ τοὺς Τούρκους κατὰ τὴ διάρκεια τῆς δεκαετίας αὐτῆς, ποὺ εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα νὰ διακόπτονται γιὰ μεγάλα διαστήματα οἱ εἰσαγωγὲς σιτηρῶν ἀπὸ τὴ Μ. Ἀσία. Μετὰ τὸ 1353, ὁμως, ποὺ ὑπογράφηκε νέα ἐμπορικὴ συνθήκη ἀνάμεσα στοὺς Βενετοὺς καὶ τοὺς Τούρκους¹⁶⁴, οἱ εἰσαγωγὲς ἐπαναλήφθηκαν. Ἔτσι τὸ 1355 ἡ Βενετία μέσα σὲ ἓνα χρόνο καὶ 9 μῆνες εἶχε ἀγοράσει ἀπὸ τὴ Μ. Ἀσία συνολικὰ 53.000 μοδίους σιτάρι, μέρος τοῦ ὁποῖου στάλθηκε στὴν Κρήτη¹⁶⁵. Τὴν ἐπόμενη χρονιά, μετὰ ἀπὸ γνώμη τοῦ Δούκα τῆς Κρήτης καὶ τῶν Συμβούλων του, ἡ Γερουσία ἀποφάσισε καὶ πάλι νὰ μὴν εἰσπράττεται φόρος γιὰ ὀρισμένα προϊόντα ποὺ εἰσάγονταν στὴν Κρήτη, ἀνάμεσα στὰ ὅποια ἦταν καὶ τὸ σιτάρι, προκειμένου νὰ διευκολυνθεῖ ἡ εἰσαγωγή τους *pro bono insule Crete... undecumque conducerentur*¹⁶⁶.

Πάντως εἰσαγωγὲς σιτηρῶν στὴν Κρήτη δὲν γίνονταν μόνο ἀπὸ τὴ Μ. Ἀσία ἀλλὰ καὶ ἀπὸ διάφορες ἄλλες πηγές (μόνο ποὺ γι' αὐτὲς τυχαίνει ἡ πληροφόρηση ποὺ ἔχουμε νὰ εἶναι πιὸ σποραδική), καὶ πάλι ὄχι μόνο ἀπὸ ἰδιῶτες ἐμπόρους ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἄτομα ποὺ ἐνεργοῦσαν ὡς ἀπεσταλμένοι τῆς ἴδιας τῆς κυβέρνησης. Μιὰ τέτοια περίπτωση βλέπουμε τὸ 1387, ὅταν οἱ ἀρχεὲς τῆς Κρήτης ἀποστέλλουν κάποιον μὲ χρήματα στὴν Κωνσταντινούπολη, προκειμένου νὰ προβεῖ σὲ ἀγορὰ σιταριοῦ ἐκεῖ γιὰ λογαριασμό τοῦ Κοινοῦ, καὶ μία ἄλλη τὸ 1392, ὅταν στέλνεται κάποιος *in Turchia pro ambaxiatore et factore pro facto bladorum*¹⁶⁷. Τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 14ου αἰ., καὶ ἰδιαιτέρα ἡ δεκαετία τοῦ 1390, ἦταν καὶ πάλι στὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἐποχῆς μεγάλης ἔλλειψης καὶ σιτοδείας γιὰ τὶς βενετικὲς κτήσεις, ποὺ χρειάστηκε νὰ κάνουν εἰσαγωγὲς σιτηρῶν. Συχνά, λόγω ἀδυναμίας τῶν ἰδίων τῶν κτήσεων νὰ προ-

161. THIRIET, *Régestes*, σ. 49 ἀρ. 143· ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/1, σ. 220 ἀρ. 10.

162. Βλ. πιὸ πάνω σημ. 151. Δὲν εἶναι σαφὲς ἂν ἡ ἀπόφαση τῆς Γερουσίας τοῦ 1343 (ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/1, σ. 247, ἀρ. 21) γιὰ τὴν ἀποστολὴ στὴν Κρήτη φορτίου σιταριοῦ ποὺ ἀγοράστηκε στὴ Σικελία ἀφορᾷ στὴν προηγούμενη ἀπόφαση ἢ ὄχι.

163. ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/1, σ. 246 ἀρ. 12 (1343). Ἡ περιλήψη τοῦ ἐγγράφου πρέπει νὰ ἀναφέρει ἀπὸ σφάλμα τὴν ὑπερβολικὰ μεγάλη γιὰ τὴν περίπτωσιν αὐτὴ ποσότητα τῶν 15.000 staria.

164. E. ZACHARIADOU, *Trade and Crusade*, σ. 211-216.

165. THIRIET, *Régestes*, σ. 79 ἀρ. 281.

166. ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/2, σ. 33 ἀρ. 29.

167. SANTSCHI, *Régestes*, σ. 262 ἀρ. 1192 (1387). NOIRET, *Documents*, σ. 48 (1392).

μηθευτοῦν τὸ σιτάρι πού χρειάζονταν, ἀναλάμβανε τὸν ἐφοδιασμό τους ἡ ἴδια ἡ βενετική κυβέρνησις, ὅπως συνέβη καὶ στὴ δεκαετία τοῦ 1340. Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1396, γιὰ παράδειγμα, ἡ Κρήτη, ἡ Μεθώνη καὶ ἡ Κορώνη εἶχαν μεγάλη ἔλλειψη, πού περιγράφεται εὐγλωττα ἀπὸ τὴ βενετική Γερουσία: «...in ista maxima necessitate sua de aliqua bladi quantitate, et presto, quia stricta sua conditio hoc requirit...». Γιὰ νὰ ἀντιμετωπιστεῖ ἡ κατάστασις, ἡ Γερουσία δίνει ἐντολὴ στοὺς provisores bladi νὰ φροντίσουν ὥστε νὰ σταλοῦν ἀμέσως στὸν Χάνδακα 3.500 staria σιτάρι κι ἄλλο τόσο κριθάρι, ἀπὸ τὰ ὅποια μία ποσότητα «justa et rationabilis» ἔπρεπε νὰ δοθεῖ στὸν Ρέκτορα τῆς Σητείας, καθὼς καὶ 1000 staria σιτάρι κι ἄλλο τόσο κριθάρι, γιὰ τὴν ἀνάγκη τοῦ Ρεθύμνου¹⁶⁸. Αὐτὴ ἦταν ἴσως ἡ ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία ἡ Κρήτη ἀντιμετώπισε σοβαρότατη κρίσις καὶ ἔκανε πιθανὸν τὴν μεγαλύτερη εἰσαγωγὴ σιτηρῶν, μιὰ καὶ τὸν ἐπόμενον αἰῶνα τὰ πράγματα κάπως βελτιώθηκαν μὲ αὐξήσις τῆς ντόπιας παραγωγῆς.

6. Τιμὲς

Τὸ ζήτημα τῶν τιμῶν τῶν σιτηρῶν ἔχει ἀπασχολήσει ἐπανειλημμένα τοὺς ἐρευνητές, ὅχι μόνον εἰδικὰ γιὰ τὴν περιοχὴ αὐτὴ ἀλλὰ γιὰ ὅλη τὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο καὶ εὐρύτερα γιὰ ὅλη τὴ λεκάνη τῆς Μεσογείου κατὰ τὸν Μεσαίωνα¹⁶⁹. Ὅσο ἂν τὸ θέμα ἐδῶ θὰ μᾶς ἀπασχολήσει ἐντελῶς συγκεκριμένα, μόνον μέσα στὰ πλαίσια τῶν τιμῶν πού διαμορφώνονταν στὴν ἐσωτερικὴ ἀγορὰ τῆς Κρήτης, καὶ ἐλάχιστα θὰ ἀναφερθοῦμε στὴς τιμὲς πού διαμορφώνονταν τὴν ἴδια ἐποχὴ σὲ ἄλλες ἀγορές. Ἐκεῖνο πού ἐνδιαφέρει νὰ δοῦμε κυρίως, στὸ βαθμὸ πού μᾶς τὸ ἐπιτρέπουν οἱ σωζόμενες πληροφορίες, εἶναι, πρῶτον, ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο διαμορφώνονταν οἱ τιμὲς τῶν σιτηρῶν καὶ ὁ ρόλος πού ἔπαιζε τὸ Κοινὸ στὴ διαμόρφωσις αὐτῆς, καὶ κατὰ δευτέρου λόγῳ ἡ σχέση πού ὑπῆρχε ἀνάμεσα στὴς τιμὲς πού προσέφερε τὸ Κοινὸ ὡς ἀγοραστῆς καὶ στὴς τιμὲς πού προσφέρονταν ἀπὸ ἀγοραστὲς ἰδιῶτες.

Οἱ πληροφορίες μας προέρχονται κατὰ κύριον λόγον ἀπὸ δύο κατηγορίες πηγῶν: εἴτε ἀπὸ νοταριακὰ κατὰστιχα, πού ἀναφέρουν σχετικὰ ὑψηλὸ ἀριθμὸ

168. NOIRET, *Documents*, σ. 82.

169. Βλ. ἐνδεικτικὰ Δ. ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, «Περὶ τῆς τιμῆς τοῦ σίτου ἐν Βυζαντίῳ», *ΕΕΒΣ* 12 (1936), σ. 389-400, Γ. Ι. ΒΡΑΤΙΑΝΟΥ, «La question de l'approvisionnement de Constantinople à l'époque byzantine et ottomane», *Byzantion* 5 (1930), σ. 96-101, Γ. ΟΣΤΡΟΓORSKY, «Löhne und Preise in Byzanz», *BZ* 32 (1932), σ. 322-323, Ε. ΑΣΗΤΟΡ, *Histoire des prix et des salaires dans l'Orient médiéval*, Παρίσι 1969, Ε. ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, *Prix et marchés cit.*, καὶ γιὰ τὴ Δύση Μ. - J. ΤΙΤΣ - ΔΙΕΥΑΙΔΕ, «L'évolution du prix du blé dans quelques villes d'Europe occidentale du XVe au XVIIIe s.», *Annales E.S.C.* 42 ἀρ. 3 (1987), σ. 529-548 (καὶ βιβλιογραφία).

πράξεων αλλά που καλύπτουν σύντομα χρονικά διαστήματα, είτε από αποφάσεις της βενετικής Γερουσίας ή της τοπικής κυβέρνησης στην Κρήτη σχετικές με την αγορά και τις εξαγωγές των σιτηρών. Οι τελευταίες είναι σποραδικές αλλά εκτείνονται σε μακρές χρονικές περιόδους, πράγμα που επιτρέπει να δοῦμε τη μεταβολή των τιμών σε μακροχρόνια βάση, ενώ οι πρώτες δίνουν μια εικόνα του φάσματος των τιμών σε μια συγκεκριμένη στιγμή, συνήθως μια όρισμένη χρονιά. Μια τρίτη μικρή κατηγορία αλλά εξαιρετικά χρήσιμη αφορά τυχαίες μνείες τιμών που επικρατούσαν στην αγορά, προερχόμενες από διάφορες πηγές, όπως από πληροφορίες εμπόρων ή από πράξεις ή αποφάσεις της διοικήσεως.

Σε αντίθεση με ό,τι συνέβαινε κατά καιρούς με την τιμή του ψωμιού, η τιμή των σιτηρών και κυρίως του σιταριού δεν φαίνεται να καθοριζόταν άμεσα από τις αρχές. Αντίθετα, όλες οι ένδειξεις μάς οδηγούν προς την άποψη ότι η τιμή αυτή διαμορφωνόταν λίγο πολύ ελεύθερα στην αγορά, με βασικό κριτήριο τη διαθεσιμότητα ή μη του προϊόντος. Η πρώτη ένδειξη παρέχεται από το γεγονός ότι οι αρχές επέτρεπαν κατά καιρούς την εξαγωγή ή τη διακίνηση ή την αποθήκευση των σιτηρών εφόσον η τιμή τους κυμαινόταν κάτω ή γύρω από ένα καθοριζόμενο όριο, ή υπέρβαση του οποίου προφανώς θα θεωρούσαν ότι αποτελούσε έλλειψη, όποτε χρειάζονταν ειδικές ρυθμίσεις. Αυτό σημαίνει ότι οι τιμές δεν καθορίζονταν από την κυβέρνηση, αλλά διαμορφώνονταν χωρίς κυβερνητική παρέμβαση: η κυβέρνηση απλώς θρῖζε μια ανώτατη τιμή, πάνω από την οποία απαγόρευε τις εξαγωγές ή την αποθήκευση (βλ. Σχ. 1), δεν απαγόρευε όμως την υπέρβαση αυτού του ορίου στην εσωτερική αγορά, ούτε επέβαλλε φραγμό στη διακύμανση των τιμών. Το αντίθετο μάλιστα συνέβαινε: όταν κυβερνητικοί αξιωματούχοι παρενέβαιναν για να καθορίσουν τιμές άλλες από αυτές που ίσχυαν στην αγορά, τότε η Γερουσία, θεωρώντας μια τέτοια παρέμβαση παράνομη, επενέβαινε για να αποκαταστήσει τα πράγματα. Και αυτό αποτελεί τη δεύτερη σοβαρή ένδειξη για την ελεύθερη διαμόρφωση των τιμών, αν και συγκεκριμένα παραδείγματα έχουμε μόνο από το τέλος του 14ου αι.: το 1384 η Γερουσία απαγόρευσε στους Ρέκτορες της Σητείας να εξαναγκάζουν τους παραγωγούς να πουλάνε το σιτάρι τους «στην πλατεία» σε τιμή μικρότερη της πραγματικής, και τους επέβαλε να επιτρέπουν στους παραγωγούς να πουλάνε σε όποια τιμή ήθελαν οι ίδιοι, «όπως είναι δίκαιο»¹⁷⁰. Σε

170. ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/2, σ. 254-55, άρ. 32: In super quia rectores... soliti erant fieri facere unam proclamationem quod frumentum deberet portari ad plateam et dari pro tanto precio faciendo semper minus pretium eo quod ualisset... ordinetur quod decetero rectores nostri Sithie nullo modo... cogere debeant... ad dantum frumentum suum pro aliquo pretio, set permittere debeant quolibet de eo uendere pro illo pretio quod eis placuerit sicut est iustum. Πβ. ΤΗΡΙΕΤ, *Régestes*, σ. 163 άρ. 674 (5).

μιὰ ἄλλη περίπτωση τὸ 1393 ἡ πληρωμὴ κάποιων μισθοφόρων μὲ σιτάρι καθορίστηκε μὲ βάση τὴν τιμὴ μὲ τὴν ὁποία πουλιόταν τὸ σιτάρι ἐκεῖνη τὴ στιγμή «στὴν πλατεία», μὲ ἄλλα λόγια στὴν ἐλεύθερη ἀγορά¹⁷¹.

Ἐνα ἄλλο δεῖγμα τῆς ἐλεύθερης διαμόρφωσης τῶν τιμῶν στὴν ἀγορὰ τῶν σιτηρῶν μᾶς παρέχουν οἱ πράξεις τῶν νοταρίων. Ἔτσι βλέπουμε πάρα πολὺ συχνὰ ἡ ἐξόφληση ἐνὸς δανείου μὲ σιτάρι νὰ ὑπολογίζεται «ad eam rationem quam tunc frumentum cretense vendetur in aream», πράγμα πού προϋποθέτει τὴν ἐλεύθερη διαμόρφωση τῆς τιμῆς στὸν τόπο τῆς συγκομιδῆς. Κύριο ὅμως δεῖγμα αὐτῆς τῆς ἐλεύθερης διαμόρφωσης ἀποτελεῖ τὸ γεγονός ὅτι συχνὰ, κυρίως στὶς πράξεις τῶν νοταρίων, βλέπουμε νὰ ἀναφέρονται τὴν ἴδια ἐποχὴ τιμὲς πού διαφέρουν σημαντικὰ μεταξύ τους. Στὸ κατάστιχο τοῦ Scardon, γιὰ παράδειγμα, πού περιλαμβάνει 73 πράξεις ἀγοραπωλησίας σιτηρῶν γιὰ τὸ διάστημα ἀπὸ τὸν Ἰανουάριο ὡς τὸν Αὐγούστο τοῦ 1271, καταγράφονται τιμὲς μὲ πολὺ σημαντικὲς ἀποκλίσεις: ἀπὸ 6,25 ὑπέρπυρα τὰ 100 μουζούρια¹⁷², μέχρι 14,2 ὑπέρπυρα γιὰ τὴν ἴδια ποσότητα¹⁷³ (βλ. Σχ. 2). Ἀναφέρονται καὶ ἀκόμη μεγαλύτερες τιμὲς σὲ δύο περιπτώσεις, ἀλλὰ ἐκεῖ ἡ τουλάχιστον στὴ μία ἀπὸ αὐτὲς εἶναι δυνατὸ νὰ ἔχει ὑπαισέλθει κάποιον λάθος¹⁷⁴. Ἐξίσου σημαντικὲς ἀποκλίσεις τιμῶν συναντᾶμε στὶς πράξεις τοῦ Pizolo γιὰ τὴν ἴδια περίοδο (ἀπὸ τὸν Ἰανουάριο ὡς τὸν Αὐγούστο) τοῦ 1300 (βλ. Σχ. 3), μολονότι ὁ τρόπος καὶ ἡ διατύπωση πού χρησιμοποιεῖ ὁ νοτάριος αὐτὸς στὴ σύνταξη τῶν πράξεων αὐτοῦ τοῦ εἴδους συχνὰ κάνει ἀδύνατη τὴν ἀναγωγή σὲ τιμὴ μόνου. Ἐντούτοις καὶ ἐδῶ βλέπουμε νὰ ἀναφέρονται τιμὲς ἀπὸ 11 ὑπέρπυρα τὰ 100 μουζούρια¹⁷⁵, ὡς καὶ 25 ὑπέρπυρα γιὰ τὴν ἴδια ποσότητα¹⁷⁶. Στὶς πράξεις τοῦ Marcello (βλ. Σχ. 4) οἱ τιμὲς γιὰ τὸ 1279 κυμαίνονται ἀπὸ 12,5 ὑπέρπυρα ἡ κατώτερη ὡς 17,6 ὑπέρπυρα ἡ ἀνώτερη, ἐνῶ ἀπὸ τὶς δύο μόνο πράξεις

171. SANTSCHI, *Régestes*, σ. 316-17 ἀρ. 1418.

172. Ἄρ. 310, 11 Μαΐου 1271: 16 μουζούρια σιτάρι πρὸς 1 ὑπέρπυρο.

173. Ἄρ. 204, 1 Ἀπριλίου 1271: 21 μουζούρια πρὸς 3 ὑπέρπυρα.

174. Ἡ πράξη ἀρ. 437 τῆς 3ης Αὐγούστου 1271 ἀναφέρει 21 μουζούρια σιτάρι πρὸς 6 ὑπέρπυρα, πράγμα πού ἰσοδυναμεῖ μὲ 28,5 ὑπέρπυρα τὸ 100 μουζούρια, τιμὴ ὄχι ἀπλῶς ὑψηλὴ, ἀλλὰ μᾶλλον ἀδύνατη. Ἀντίθετα ἡ πράξη ἀρ. 444 τῆς 11ης Αὐγούστου 1271 ἀναφέρεται σὲ συμφωνία τοῦ 1266, στὴν ὁποία 69 ὑπέρπυρα ἐξασφαλίζονται μὲ 400 μουζούρια σιτάρι (=16 ὑπέρπυρα τὰ 100 μουζούρια), ἀλλὰ δὲν διαθέτουμε ἀντίστοιχες πληροφορίες γιὰ τὸ 1266 καὶ συνεπῶς δὲν μπορούμε νὰ γνωρίζουμε τὴ ρεαλιστικότητα ἢ μὴ τῆς τιμῆς αὐτῆς.

175. Ἄρ. 9 τῆς 1ης Φεβρουαρίου 1300: 190 μουζούρια πρὸς 21 ὑπέρπυρα.

176. Ἄρ. 257, 20 Μαρτίου 1300. Κατὰ σύμπτωση καὶ στοὺς δύο νοτάριους ἡ σχέση τῆς κατώτερης πρὸς τὴν ἀνώτερη τιμὴ εἶναι 1:2,2, παρουσιάζεται δηλαδὴ ἀκριβῶς ἡ ἴδια ἀπόκλιση στὸ φάσμα τῶν ἀναφερόμενων τιμῶν. Στὶς λίγες σχετικὲς πράξεις πού περιλαμβάνουν τὰ κατάστιχα τοῦ Pizolo γιὰ τὴν περίοδο ἀπὸ τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1304 ὡς τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1305 δὲν παρουσιάζονται τόσο μεγάλες διαφορὲς τιμῶν.

του 1280 που μπορούμε να υπολογίσουμε την τιμή μονάδος, ή μία είναι 18 και η άλλη 12,5 υπέρπυρα τὰ 100 μουζούρια. Και στις δύο λοιπόν αυτές χρονιές στις πράξεις του Marcello ή σχέση της κατώτερης προς την ανώτερη τιμή είναι 1:1,4. Αντίθετα, οι άλλες δύο πράξεις του ίδιου νοταρίου, για τις οποίες μπορούμε να υπολογίσουμε τιμή μονάδος, του έτους 1281, παρουσιάζουν σχεδόν ταυτόσημες τιμές, 12 και 12,5 υπέρπυρα¹⁷⁷.

Οι πράξεις με πολύ ύψηλές ή πολύ χαμηλές τιμές στον Scardon αφορούν μικρό σχετικά ποσοστό στο σύνολο των πράξεων που αναφέρονται σε αγοραπωλησίες σιτηρών. Έτσι στο σύνολο των 73 τέτοιων πράξεων οι 8 (ποσοστό 10,9%) αφορούν ύψηλές τιμές, πάνω από 13 υπέρπυρα τὰ 100 μουζούρια¹⁷⁸, και μόνο 4 (ποσοστό 5,6%) αφορούν τιμές χαμηλές (κάτω από 10 υπέρπυρα), ενώ η συντριπτική πλειονότητα των πράξεων, δηλαδή οι υπόλοιπες 61 (ποσοστό 83,5%), αναφέρουν τιμές που κυμαίνονται από 10 ως 13 υπέρπυρα τὰ 100 μουζούρια. Παρόμοια σχετικά εικόνα δίνουν και οι πράξεις του Brixano (βλ. Σχ. 5): από τις 12 πράξεις του έτους 1301, για τις οποίες μπορούμε να υπολογίσουμε την τιμή της μονάδος¹⁷⁹, μόνο δύο αφορούν πολύ ψηλές τιμές (23 και 34,5 υπέρπ.) και μόνο μία παρουσιάζει τιμή αρκετά χαμηλότερη του μέσου όρου (12 υπέρπ.), ενώ οι υπόλοιπες κυμαίνονται ανάμεσα στα 14 και 16 υπέρπυρα. Οι αντίστοιχες πράξεις του 1302 του ίδιου νοταρίου¹⁸⁰ κυμαίνονται και πάλι ανάμεσα στα 14 και 16 υπέρπυρα, εκτός από μία που αναφέρει την πολύ χαμηλή τιμή των 10 υπέρπυρων τὰ 100 μουζούρια. Στον Pizolo αντίθετα ή έντονη ομαδοποίηση ως προς κάποιες τιμές δεν είναι τόσο εμφανής. Έτσι στο φάσμα τιμών από 12 ως 16 υπέρπ. τὰ 100 μουζούρια περιλαμβάνονται 12 πράξεις (ποσοστό 48%), 10 πράξεις (40%) αφορούν τιμές από 18 υπέρπ. και πάνω, ενώ με χαμηλές τιμές, κάτω από 12 υπέρπ., έχουμε δύο μόνο πράξεις. Πάντως πρέπει να παρατηρηθεί ότι τόσο στον Brixano, όσο και στον Pizolo έχουμε να κάνουμε με λίγες σχετικά πράξεις, 18 στον πρώτο και 24 συνολικά στο δεύτερο.

Ούτε από τις νοταριακές πράξεις, ούτε από τις αποφάσεις της Γερουσίας ή της κυβέρνησης στην Κρήτη γίνονται φανερές οι αιτίες που προκαλούσαν την υπαρξη τόσο μεγάλων διαφορών στις τιμές την ίδια εποχή. Υποθέτουμε βέβαια διάφορους λόγους: την ποιότητα του προϊόντος, πιθανές πειστικές ανάγκες του

177. Οι πράξεις του MARCELLO για τις οποίες μπορούμε να υπολογίσουμε τιμή μονάδος είναι, για τὸ 1278: ἀρ. 3, για τὸ 1279: ἀρ. 11, 41, 46, 59, 60, 94, 121, για τὸ 1280: ἀρ. 182 και 283, και για τὸ 1281: ἀρ. 479 και 485.

178. Σὲ αυτές περιλαμβάνονται και οι δύο για τις οποίες γίνεται λόγος στὴ σημ. 174.

179. Πρόκειται για τις ὑπ' ἀρ. 25, 48, 74, 82, 88, 121, 140, 141, 151, 176, 239 και 336.

180. Πρόκειται για τις ὑπ' ἀριθ. 522, 533, 543, 544, 545, 556 και 567.

συγκεκριμένου παραγωγού, καθώς και τις τιμές που διαμορφώνονται στην αγορά έξω από την Κρήτη¹⁸¹. Ωστόσο η μόνη ένδειξη που προσφέρουν οι νοταριακές πράξεις έχει σχέση με το χρόνο παράδοσης του αγοραζόμενου προϊόντος: συνήθως (αν και κάθε άλλο παρά πάντοτε) όταν η ήμερομηνία παράδοσης είναι απομακρυσμένη από το χρόνο συνάψεως της συμφωνίας, τότε η τιμή που καθορίζεται είναι χαμηλότερη του μέσου όρου. Αντίθετα από ό,τι θα περιμενε κανείς, η αγορά μεγαλύτερης ποσότητας δεν φαίνεται να οδηγεί σε χαμηλότερη τιμή αγοράς. Για παράδειγμα: τον Μάρτιο του 1271 ο Φίλιππος Bellono αγοράζει 600 μουζούρια σιτάρι προς 11,5 υπέρπυρα τὰ 100 μουζούρια και ο Ίωάννης Ribola 100 μουζούρια προς 11 υπέρπυρα. Και στις δύο περιπτώσεις ο χρόνος παράδοσης είναι ο Ιούλιος του ίδιου έτους. Όμως όταν ο Έβραϊός Μιχαήλ τον Μάρτιο του 1271 αγοράζει 50 μουζούρια και τον Απρίλιο άλλα 100 μουζούρια, με παράδοση τον Ιούλιο του 1272, τότε η τιμή που πληρώνει είναι 10 υπέρπυρα τὰ 100 μουζούρια¹⁸². Αντίστοιχα και στον Pizolo, όταν ο Έβραϊός Ιακώβ τον Φεβρουάριο του 1300 αγοράζει 190 μουζούρια με παράδοση την επόμενη χρονιά, η τιμή που συμφωνείται είναι πολύ χαμηλή, μόλις 11 υπέρπ. τὰ 100 μουζούρια. Η αγορά όμως από τον Φραγκίσκο da Molino 1200 μουζουριών τον Ιούνιο του 1300 με παράδοση τον Αύγουστο του ίδιου έτους γίνεται στην τιμή των 20 υπέρπ. τὰ 100 μουζούρια¹⁸³. Χωρίς να αποτελούν κανόνα, τὰ παραδείγματα αυτού του είδους μπορούν να πολλαπλασιαστούν¹⁸⁴. Γενικά στον Scardon ο μέσος όρος όλων των τιμών για τὸ 1271 είναι 11,17 υπέρπ. τὰ 100 μουζούρια, αλλά ειδικά για τις ποσότητες που συμφωνείται να παραδοθούν την επόμενη χρονιά ο μέσος όρος των τιμών πέφτει στὰ 9,85 υπέρπυρα. Αν μάλιστα δεν ληφθούν υπόψη στον υπολογισμό αυτές οι τελευταίες πράξεις, τότε ο μέσος όρος για τις υπόλοιπες πλησιάζει τὰ 11,5 υπέρπυρα τὰ 100 μουζούρια. Στον Pizolo για τὸ έτος 1300 ο μέσος όρος των

181. Κάποια, σημαντική ή όχι, επίπτωση στην τιμή πωλήσεως πρέπει να είχε και ο τρόπος μεταφοράς του προϊόντος στον τόπο πωλήσεως: η υπ' άρ. 553 πράξη του BRIXANO (1302) αναφέρει για την τιμή μίξς ποσότητας σιταριού που πρόκειται να πουληθεί ότι «si veniret per mare, debet computari sicut dictum est de eo qui veniret per terram».

182. SCARDON, άρ. 151 και 162 για τις δύο πρώτες περιπτώσεις, και 167 και 263 για τις δύο επόμενες.

183. PIZOLO, άρ. 9 και 596 αντίστοιχα.

184. Βλ. π.χ. SCARDON, άρ. 55, 56, 194, 231, 254, 290, και PIZOLO, άρ. 607, 613, 626, 627 και 685, όπου αγορές σχετικά μεγάλων ποσοτήτων πραγματοποιούνται με ύψηλές τιμές, και SCARDON άρ. 393, 403, 414, 417, 418, 421, 431, 436, 439, 442 και PIZOLO, άρ. 9, 1016, 1122 όπου παράδοση τὸ επόμενο έτος συμφωνείται με τιμές χαμηλότερες του μέσου όρου. Πάντως υπάρχουν και αντίθετα παραδείγματα: στην υπ' άρ. 121 πράξη του MARCELLO, τον Αύγουστο του 1279 αγοράζονται 120 μουζούρια σιτάρι με παράδοση τον Ιούλιο του 1280 στη σχετικά ύψηλή τιμή των 16,6 υπέρπυρων.

τιμών για ποσότητες πάνω από 200 μουζούρια είναι 18,77 υπέρπυρα τὰ 100 μουζούρια, ενώ για τις υπόλοιπες πράξεις, που αφορούν μικρότερες ποσότητες, ο μέσος όρος τιμών είναι σημαντικά μικρότερος, 14,66 υπέρπυρα¹⁸⁵.

Έκτός από τις πληροφορίες των νοταρίων, η άλλη σημαντική πηγή μας για τις τιμές των σιτηρών έχει σχέση με αποφάσεις τῆς κυβέρνησης. Οι αποφάσεις αυτές μπορεί να αφορούν προσφερόμενη τιμή για αγορά τῆς παραγωγῆς τῶν φεουδαρχῶν ἐκ μέρους τοῦ Κοινοῦ, τιμές με τις ὁποῖες τὸ κράτος υπολογίζει τὸ σιτάρι που παραδίδουν οἱ παραγωγοὶ για τὴν ἐξόφληση δανείων που ἔλαβαν ἀπὸ τὸ Ταμεῖο τοῦ σίτου, ἀνώτατα ὅρια τιμών πάνω ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀπαγορεύονται οἱ ἐξαγωγές, ἢ τέλος μπορεί νὰ εἶναι δικαστικὲς ἢ ἄλλες αποφάσεις σὲ ἰδιωτικὲς διαφορές, στις ὁποῖες παρεμπιπτόντως ἀναφέρονται καὶ τιμές σιτηρῶν.

Ὅσον ἀφορᾷ τις τιμές που οἱ ἀρχὲς πρόσφεραν για τὴν ἀγορὰ τῆς παραγωγῆς τῶν φεουδαρχῶν (βλ. Σχ. 6), συνήθως ὑποστηρίζεται ὅτι αὐτὲς οἱ τιμές ἦταν ἰδιαίτερα χαμηλές¹⁸⁶. Ἡ ἀποψη αὐτὴ ὅμως στηρίζεται περισσότερο στὰ παράπονα τῶν ἰδίων τῶν φεουδαρχῶν καὶ λιγότερο σὲ στοιχεῖα ἀντικειμενικὰ ἢ καὶ συγκριτικὰ, που εἶναι ἐξᾴλλου πολὺ λίγα. Καταρχὴν ἀπὸ ὅσα ἔχουν ἤδη λεχθεῖ δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι οἱ ἀρχὲς ἐπαιρναν πάντοτε ὑπόψη τους τις τιμές που διαμορφώνονταν στὴν ἐλεύθερη ἀγορὰ. Ἐπειτα ἡ σύγκριση, ὅπου εἶναι δυνατὸ νὰ γίνει, με τιμές τῆς ἀγορᾶς δὲν ἐπιβεβαιώνει τὴν ἀποψη ὅτι προσφέρονταν ἀπὸ τὸ κράτος τιμές κατὰ πολὺ χαμηλότερες. Για παράδειγμα: τὸ 1281 τὸ κράτος συμφωνεῖ νὰ ἀγοράζει ἐπὶ πέντε χρόνια τὸ σιτάρι τῶν φεουδαρχῶν τῆς Κρήτης στὴν τιμὴ τῶν 16 υπέρπ. τὰ 100 μουζούρια¹⁸⁷. τὴν ἴδια ἐποχὴ οἱ πράξεις τοῦ νοταρίου Marcello δείχνουν ὅτι στὴν ἀγορὰ ἐπικρατοῦσε χαμηλότερος μέσος ὅρος τιμών: 14,6 υπέρπ. τὸ 1279, 15,2 τὸ 1280 καὶ 12,2 τὸ 1281¹⁸⁸. Τὸ 1301 τὸ κράτος συμφωνεῖ με τοὺς φεουδάρχες τῶν Χανίων νὰ ἀγοράσει τὴν παραγωγή τους καὶ πάλι πρὸς 16 υπέρπ. τὰ 100 μου-

185. Ἀπὸ τις λίγες περιπτώσεις που μιὰ πολὺ μεγάλη ποσότητα ἀγοράζεται σὲ μιὰ ἀυξημένη τιμὴ ἀποτελεῖ ἡ πράξη ἀρ. 783 (Ἰουνῖος 1304) τοῦ ΡΙΖΟΛΟ, ὅπου 5.733 μουζούρια πουλιοῦνται πρὸς 15 υπέρπυρα τὰ 100, ὅσος ἀκριβῶς εἶναι καὶ ὁ μέσος ὅρος τῶν τιμών τοῦ νοταρίου αὐτοῦ για τὴν περίοδο Ἀπριλίου 1304 - Φεβρουαρίου 1305. Ὅμως στὴν πράξη αὐτὴ πουλιέται σιτάρι τοῦ ἀρχοντα Ἀλεξίου Καλλέργη, ὁ ὁποῖος ὄχι μόνο φαίνεται νὰ εἶχε κατὰ κανόνα μεγάλη παραγωγή, ἀλλὰ συνήθως εἶχε καὶ προβλήματα μετρητῶν, πράγμα που εἶναι πιθανὸν νὰ ἐξηγεῖ τὴν τιμὴ αὐτὴ.

186. Πβ. THIRIET, *Romanie*, σ. 232-33, ZACHARIADOU, *Prix et marchés*, σ. 293.

187. ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/1, σ. 7.

188. Μολοντί για τὰ ἔτη 1280 καὶ 1281 ἔχουμε μόνο ἀπὸ δύο πράξεις στὸν Marcello, για τις ὁποῖες μπορεί νὰ ὑπολογιστεῖ ἡ τιμὴ μονάδας, ἐντούτοις εἶναι φανερὸ ὅτι τὸ κράτος δὲν προσφέρει τις χαμηλότερες τιμές τῆς ἀγορᾶς.

ζούρια¹⁸⁹. Τήν ἴδια ἐποχὴ περίπου, δηλαδή τὸ 1300, ὁ μέσος ὄρος τιμῶν μὲ τὶς ὁποῖες πουλιέται τὸ σιτάρι στὶς πράξεις τοῦ νοταρίου P. Rizolo εἶναι 16,7 ὑπέρπ. τὰ 100 μουζούρια, ἐνῶ τήν ἴδια χρονιὰ 1301 ὁ μέσος ὄρος τιμῶν στὶς πράξεις τοῦ νοταρίου Brixano εἶναι ἀκριβῶς 16 ὑπέρπυρα, καὶ ὁ μέσος ὄρος τῶν τιμῶν τοῦ 1302 στὶς πράξεις τοῦ ἴδιου νοταρίου εἶναι 14,4 ὑπέρπυρα. Τὸ 1304 τὸ κράτος δανεῖζει 6.000 ὑπέρπυρα στὸν Ἀλέξιο Καλλέργη καὶ δέχεται νὰ παίρνει γιὰ ἐξόφληση τοῦ δανείου κάθε χρόνο σιτάρι στὴν τιμὴ τῶν 15 ὑπέρπ. τὰ 100 μουζούρια¹⁹⁰. Τήν ἴδια χρονιὰ ὅμως, ὅπως εἶδαμε, ὁ Ἀλέξιος Καλλέργης πουλάει ἰδιωτικά σιτάρι στὴν ἴδια ἀκριβῶς τιμὴ (βλ. σημ. 185). Τὸ 1361 ἡ Βενετία ἀγοράζει ἀπὸ τοὺς φεουδάρχες τῆς ἀνατολικῆς Κρήτης σιτάρι στὴν τιμὴ τῶν 27 ὑπέρπ. τὰ 100 μουζούρια¹⁹¹, ἐνῶ τὸ 1363 κάποιος κρατικὸς υπάλληλος πούλησε παράνομα στὴν ἀγορὰ 500 μουζούρια κρατικὸ σιτάρι πρὸς 119 ὑπέρπυρα, δηλαδή πρὸς 23,8 ὑπέρπ. τὰ 100 μουζούρια¹⁹², καὶ τήν ἴδια χρονιὰ τὸ Κοινὸ ὑποχρεώνει τοὺς φεουδάρχες νὰ τοῦ παραδώσουν μιὰ ποσότητα σιταριοῦ, τὴν ὁποία ἀγοράζει πρὸς 25 ὑπέρπ. τὰ 100 μουζούρια.¹⁹³

Μολοντί λοιπὸν δὲν εἶναι πολλὲς οἱ περιπτώσεις κατὰ τὶς ὁποῖες οἱ πηγὲς μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ συγκρίνουμε τὴν τιμὴ ποὺ προσφέρει τὸ κράτος μὲ μιὰ τιμὴ τῆς ἐλεύθερης ἀγορᾶς τὴν ἴδια ἀκριβῶς ἐποχὴ, ἐντούτοις τὰ παραδείγματα ποὺ ὑπάρχουν δείχνουν ὅτι στὶς συμφωνίες ποὺ συνήπταν οἱ ἀρχὲς μὲ τοὺς παραγωγοὺς οἱ τιμὲς δὲν φαίνεται νὰ ἦταν ριζικὰ διαφορετικὲς ἀπὸ αὐτὲς ποὺ ἐπικρατοῦσαν στὴν ἀγορὰ. Φαίνεται μάλιστα ὅτι ὑπῆρχε περίπτωση τὸ Κοινὸ νὰ προσφέρει πιὸ ἐλυστικὲς τιμὲς, ὅπως μπορούμε νὰ συμπεράνουμε ἀπὸ μιὰ πράξη τοῦ νοταρίου Brixano: τὸ 1302 συμφωνεῖται ἡ παράδοση μιᾶς ποσότητας σιταριοῦ σὲ τιμὴ ποὺ θὰ ὑπολογιστεῖ εἴτε μὲ τὴν τιμὴ τῆς ἐλεύθερης ἀγορᾶς τὸ χρόνο τῆς παράδοσης εἴτε μὲ τὴν τιμὴ ποὺ θὰ προσφέρει τὸ Κοινὸ στοὺς φεουδάρχες¹⁹⁴. Ἡ δευτέρη αὐτὴ ἐκδοχὴ δὲν θὰ ἀναφερόταν φυσικὰ στὴ συμ-

189. Ὁ Θεοτόκης Β/1, σ. 5-6 ἀρ. 12 ἀναφέρει 17 ὑπέρπ. μείον τὸ 1/3 γιὰ τὰ ἐξοδα μεταφορᾶς ποὺ βαρύνουν τοὺς παραγωγούς, ἀλλὰ ὁ CESSI, *Deliberazioni* I, σ. 12 ἀρ. 52 ἀναφέρει τιμὴ 16 ὑπέρπυρα. Ἡ ἐκδοχή αὐτὴ τοῦ ἐγγράφου ἔχει καὶ ἄλλες μικρὲς διαφορὲς ἀπὸ τὴν ἐκδοχή τοῦ Θεοτόκη.

190. Θεοτόκης Α/2, σ. 42, ἀρ. 26 καὶ Β/1 σ. 62 ἀρ. 15, σ. 63, ἀρ. 18.

191. THIRIET, *Assemblées* I, σ. 252 ἀρ. 682 (καὶ σ. 323 τὸ κείμενο).

192. SANTSCHI, *Régestes*, σ. 96, ἀρ. 6.

193. J. JEGERLEHNER, «Der Aufstand der Kandiotischen Ritterschaft gegen das Mutterland Venedig. 1363-65», *BZ* 12 (1903), σ. 104.

194. BRIXANO, σ. 196, ἀρ. 543, 15 Ἰανουαρίου 1302: (Οἱ Μαρτύροι, Μάρκος καὶ Πέτρος Flabanico δανεῖζονται ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Rayanaldo 18 ὑπέρπ. τὰ ὅποια θὰ ἐξοφλήσουν δίνοντας) tantum de bono, novo, et neto frumento Cretensi quantum ascendunt predicta perpera, computando illud sicut vendetur frumentum a modo per totum mensem iulii proxime venturum aut sicut commune Venetiarum emit frumentum a comuni millium Crete, ad quam vendicionem volueris te tenere de predictis.

φωνία, αν δεν υπήρχε περίπτωση να συμφέρει τον δανειστή. 'Υπάρχει εξάλλου ή ένδειξη ότι οι ίδιοι οι παραγωγοί πρόσφεραν την παραγωγή τους στο κράτος σε κάπως μειωμένη τιμή, σε σχέση με αυτή που πιθανόν ίσχυε στην έσωτερική αγορά: το 1356 οι φεουδάρχες τής περιοχής Χανίων προτείνουν στη Βενετία να αγοράσει το σιτάρι πρὸς 22 υπέρπ. τὰ 100 μουζούρια, ενώ ταυτόχρονα ζητοῦν να έπιτραπεί ή ελεύθερη διακίνηση τοῦ σιταριοῦ μέσα στο νησί αν ή τιμή του είναι κάτω από 25 υπέρπυρα¹⁹⁵. Το ίδιο αίτημα (και με την ίδια τιμή) σχετικά με την έσωτερική διακίνηση προβάλλουν τη χρονιά αυτή και οι παραγωγοί του Ρεθύμνου, ζητώντας και αυτοί να έπιτραπεί ή ελεύθερη εξαγωγή του στη Μεθώνη και την Κορώνη αν ή τιμή του ήταν 22 υπέρπυρα¹⁹⁶. Τὸν ίδιο χρόνο 1356 απόφαση τής βενετικής Γερουσίας επιβεβαιώνει ότι ή τιμή τοῦ σιταριοῦ στην αγορά ήταν 25 υπέρπυρα τὰ 100 μουζούρια¹⁹⁷. 'Η προσφορά στο κράτος εκ μέρους τῶν ίδιων τῶν τιμαριούχων σιταριοῦ σε τιμή ελαφρῶς μικρότερη από την τιμή τής αγοράς πιθανόν όφειλόταν στο ότι το Κοινό είχε τη δυνατότητα να απορροφήσει μεγάλες ποσότητες, που μπορούσαν ίσως να μείνουν αδιάθετες, καθώς και στο ότι συχνά οι συμφωνίες με το Κοινό είχαν πὸ μακροπρόθεσμο χαρακτήρα, με άμεση μάλιστα προπληρωμή τοῦ μισοῦ ή τοῦ ενός τρίτου τής ποσότητας τοῦ σιταριοῦ που θὰ παραδινόταν.

'Από τις λίγες πληροφορίες που διαθέτουμε φαίνεται ότι οι τιμές διατηρήθηκαν σχεδόν σταθερές τὸν 13ο αί., ή τουλάχιστον με μιὰ ελαφρά άνοδική πορεία, μέχρι και τὰ πρώτα σαράντα χρόνια τοῦ 14ου αί. 'Από εκεί και μετά έχουμε μιὰ κατακόρυφη άνοδο, έτσι που πρὸς το τέλος τοῦ αιώνα αὐτοῦ επικρατοῦσαν τιμές περίπου διπλάσιες, ή ακόμη και περισσότερο από διπλάσιες, σε σχέση με τις τιμές που υπήρχαν στις αρχές τοῦ αιώνα (βλ. Πίνακα και Σχ. 7). Το γεγονός είναι γνωστό και έχει επανειλημμένα έπισημανθεῖ¹⁹⁸, αφού το φαινόμενο ήταν γενικότερο και δεν άφοροῦσε μόνο την Κρήτη. 'Εκεῖνο όμως που επίσης θὰ πρέπει να έπισημανθεῖ σε σχέση με τις τιμές που αναγράφονται στὸν πίνακα αὐτόν, είναι ότι, ανεξάρτητα από τούς γενικότερους παράγοντες, οι τιμές που διαμορφώνονται σε τοπικό επίπεδο έχουν πάντα σχέση και με τις τοπικές συνθήκες. 'Από την άλλη πλευρά ο τρόπος που μᾶς παρέχονται συχνά οι πληροφορίες είναι δυνατό να μᾶς οδηγήσει σε έσφαλμένα συμπεράσματα ως πρὸς τις τιμές που επικρατοῦσαν. Για παράδειγμα, όταν οι αρχές άπαγορεύουν τις εξαγωγές αν οι τιμές ξεπεράσουν ένα όρισμένο όριο, αυτή ή πληροφορία

195. THIRIET, *Régestes*, σ. 84 άρ. 305, ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/2, σ. 37, 38.

196. THIRIET, *στο ίδιο*, σ. 84 άρ. 306 (=ΘΕΟΤΟΚΗΣ, *στο ίδιο*, σ. 41-44).

197. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, *στο ίδιο*, σ. 23 άρ. 17.

198. Βλ. π.χ. ZACHARIADOU, *Prix et marchés*, σ. 294, 298-99· THIRIET, «Quelques réflexions sur les entreprises vénitiennes dans les pays du sud-est Européen», *Revue des Etudes sud-est européennes* 6 (1968), σ. 401.

από μόνη της δὲν μᾶς λείπει πολλά πράγματα: οἱ τιμὲς ἔμειναν κάτω ἀπὸ αὐτὸ τὸ ὄριο; τὸ ξεπέρασαν κατὰ πολὺ; κυμάνθησαν γύρω ἀπὸ τὸ ὄριο; Τέλος πῶς νὰ ἐξηγήσει κανεὶς πληροφορίες πού δείχνουν τεράστιες διαφορὲς τιμῶν στὴν ἴδια περιοχὴ τὴν ἴδια χρονιά; Τὸ 1399, λόγου χάρη, τὸ κράτος προσφέρει γιὰ τὸ σιτάρι τῶν φεουδαρχῶν τιμὴ 35 ὑπέρπυρα τὰ 100 μουζούρια¹⁹⁹, ἀλλὰ τὴν ἴδια χρονιά μιὰ δικαστικὴ ἀπόφαση ἀναφέρει ὅτι σιτάρι ἀγοράστηκε στὴν περιοχὴ τῆς Πυργιώτισσας (δυτ. Μεσαρά) πρὸς 20 ὑπέρπυρα²⁰⁰, γιὰ νὰ μὴν μιλήσουμε γιὰ ἄλλη δικαστικὴ ἀπόφαση πού δείχνει ὅτι σιτάρι πού ἀγοράστηκε τὸ 1399 πουλήθηκε σὲ δημοπρασία στὶς ἀρχὲς τοῦ 1402 ἢ καὶ πιὸ πρὶν πρὸς 12 ὑπέρπυρα τὰ 100 μουζούρια²⁰¹.

Ἡ τιμὴ πωλήσεως τοῦ κρητικοῦ σιταριοῦ στὴ Βενετία, ὅπως εἶναι φυσικό, ἦταν κατὰ κανόνα ψηλότερη ἀπὸ τὴν τιμὴ πού διαμορφωνόταν στὴν Κρήτη, χωρὶς ὅμως νὰ ἀποκλείονται καὶ οἱ ἐξαιρέσεις. Τὸ 1282 τὸ κρητικὸ σιτάρι πουλιόταν στὴ Βενετία 15 grossi τὸ stario²⁰², δηλ. 23,5 ὑπέρπυρα τὰ 100 μουζούρια²⁰³, καὶ τὸ 1284 τὸ σιτάρι τῆς Ρωμανίας πουλιόταν στὴ Βενετία 16 grossi τὸ stario²⁰⁴, δηλαδή 25,2 ὑπέρπυρα τὰ 100 μουζούρια, ἐνῶ ἀπὸ τὸ 1281 ὠς τὸ 1300 ἡ τιμὴ στὴν Κρήτη δὲν ξεπέρασε τὰ 16 ὑπέρπ./100 μουζούρια (βλ. Πίνακα). Τὸ 1310 ἡ τιμὴ τοῦ κρητικοῦ σιταριοῦ στὴ Βενετία ἦταν 14 grossi τὸ stario, δηλ. 21,92 ὑπέρπ./100 μουζούρια²⁰⁵, ἐνῶ στὴν Κρήτη ἡ τιμὴ ἦταν 15 μὲ 16 ὑπέρπυρα. Ἀντίθετα τὸ 1315 καὶ τὸ 1316 ἡ τιμὴ στὴ Βενετία ἦταν 10 grossi τὸ stario²⁰⁶, δηλαδή 15,2 ὑπέρπ./100 μουζούρια, ἐνῶ στὴν Κρήτη τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ ἦταν γύρω στὰ 16 ὑπέρπυρα, καὶ τὸ 1323 στὴ Βενετία ἦταν 12 grossi τὸ stario²⁰⁷, δηλαδή 18,85 ὑπέρπ./100 μουζούρια, ἐνῶ στὴν Κρήτη κυμαινόταν ἐπίσης γύρω στὰ 18 ὑπέρπυρα.

199. THIRIET, *Régestes*, σ. 223, ἀρ. 965.

200. SANTISCHI, *Régestes*, σ. 386 ἀρ. 1797, 1798.

201. Στὸ ἴδιο, ἀρ. 1793. Ὁμολογουμένως αὐτὴ ἡ τελευταία τιμὴ εἶναι τόσο χαμηλὴ πού, ἂν δὲν πρόκειται γιὰ κάποιον λάθος, πρέπει νὰ σχετίζεται εἴτε μὲ τὴν ποιότητα τοῦ προϊόντος εἴτε, τὸ πιθανότερο, μὲ κάποια χάρη πού γίνεται σὲ συγκεκριμένο πρόσωπο.

202. LUZZATO, *Storia economica di Venezia*, σ. 53.

203. Ἡ ἀναγωγὴ ἔγινε μὲ ὑπολογισμὸ 13 grossi στὸ ὑπέρπυρο (THIRIET, *Romanie*, σ. 307) καὶ 4,88 μουζουριῶν στὸ stario (SCHILBACH, *Byzantinische Metrologie*, σ. 139).

204. CESSI, *Maggior Consiglio*, III, σ. 65.

205. ΘΕΟΤΟΚΗΣ Α/2, σ. 61 ἀρ. 17.

206. ΘΕΟΤΟΚΗΣ Α/2, σ. 76 ἀρ. 5 καὶ σ. 81 ἀρ. 15.

207. RATTI VIDULICH, *Bandi*, σ. 133 ἀρ. 349.

7. Ἐπίλογος

Συμπερασματικά θὰ πρέπει νὰ λεχθεῖ ὅτι γιὰ μιὰ συζήτηση τοῦ θέματος τῶν σιτηρῶν σὲ βάθος, καὶ ἰδίως τοῦ θέματος τῶν τιμῶν ποὺ διαμορφώνονταν, εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ὑπάρχουν σχετικὰ μακρὲς σειρὲς στοιχείων γιὰ συγκεκριμένες περιοχὲς καὶ γιὰ κάποια χρονικὰ διαστήματα. Μεγάλῃ βοήθεια στὸν τομέα αὐτὸ θὰ παρεῖχε ἡ ἐκδοσὴ τῶν καταστίχων ὅσο τὸ δυνατό περισσότερων νοταρίων ἀπὸ τὰ κρατικὰ ἀρχεῖα τῆς Βενετίας, καὶ μάλιστα ἐκείνων ποὺ ἐξασχοῦσαν τὸ ἐπάγγελμά τους στὴν ἐπαρχία, ἔξω ἀπὸ τὰ τρία ἢ τέσσερα ἀστικά κέντρα. Μέχρι τώρα αὐτοῦ τοῦ εἵδους τὰ στοιχεῖα ποὺ ἔχουμε στὴ διάθεσή μας γιὰ τὴν ἐποχὴ ποὺ συζητᾶμε καλύπτουν σχετικὰ μικρὰ χρονικὰ διαστήματα καὶ ἀφοροῦν σχεδὸν ἀποκλειστικὰ τὸν Χάνδακα καὶ τὴν περιοχὴ του.

Ἐκεῖνο πάντως ποὺ εἶναι ἤδη σαφὲς εἶναι ὅτι, τουλάχιστον ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 14ου αἰ. καὶ μετὰ (ἴσως καὶ ἀπὸ πολὺ πρὶν, ἂν καὶ τὰ στοιχεῖα ποὺ διαθέτουμε εἶναι ἀνεπαρκῆ), τόσο ἡ ἀγορὰ καὶ οἱ τιμές, ὅσο καὶ ἡ παραγωγὴ τῶν σιτηρῶν στὴν Κρήτη παρουσιάζουν δυναμικὲς μεταβολὲς καὶ αὐξομειώσεις, δείχνοντας μιὰ εἰκόνα κάθε ἄλλο παρὰ στατική. Οἱ δυναμικὲς αὐτὲς ἐναλλαγὲς ἀντικατοπτρίζονται εὐγλωττα σὲ δύο ἐπίσημα κείμενα: τὸ 1386 ἡ καλλιέργεια καὶ παραγωγὴ σιτηρῶν στὴν Κρήτη βρισκόταν σὲ τόσο οἰκτρὸ σημεῖο ποὺ διεκτραγωδεῖται ὡς ἑξῆς: «Item cum multum relicte sunt et continue reliquantur seminationes bladorum in tota insula Creta, quod cedit in damnum maximum et sinistrum, ut plenissime notum est, in tantum quod defectu frumenti anno preterito et presenti major pars insule subiacuit periculo evidenti...»²⁰⁸. Ἀντίθετα τὸ 1414 τὰ ἴδια ἐπίσημα χεῖλη παρατηροῦν ὅτι «...insula nostra Crete gratia Jesu Christi est copiosa et fertilis bladis, ita quod de illis bona quantitas extrahi poterit...»²⁰⁹. Θὰ πρέπει λοιπὸν αὐτὴ ἡ δυναμικὴ νὰ λαμβάνεται πάντοτε ὑπόψη ὅταν διατυπώνονται γενικὲς θέσεις καὶ ἀπόψεις γιὰ τὴν παραγωγὴ, τὴν ἐξαγωγὴν, τὸ ἐμπόριο καὶ τὴν τιμὴν τῶν σιτηρῶν ὄχι μόνο στὴν Κρήτη, ἀλλὰ σὲ κάθε σιτοπαραγωγὴ περιοχὴ.

208. NOIRET, *Documents*, σ. 9.

209. Στὸ ἴδιο, σ. 227-28.

ΠΙΝΑΚΑΣ

ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΩΝ ΤΙΜΩΝ ΤΟΥ ΣΙΤΑΡΙΟΥ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ 13ος - 14ος ΑΙΩΝΑΣ

α/α	ΕΤΟΣ	ΤΙΜΗ*	ΠΗΓΗ	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
1	1266	16	SCARDON, άρ. 444	'Ιδιωτική άγοραπωλησία.
2	1271	11,17	Μέσος όρος τιμών του νοταρίου	SCARDON για τó 1271.
3	1278	14,2	MARCELLO, άρ. 3	'Ιδιωτική άγοραπωλησία.
4	1279	14,6	Μέσος όρος τιμών του νοταρίου	MARCELLO για τó 1279.
5	1280	18	MARCELLO, άρ. 182	'Ιδιωτική άγοραπωλησία.
6	1280	12,5	MARCELLO, άρ. 283	'Ιδιωτική άγοραπωλησία.
7	1281	12	MARCELLO, άρ. 479	'Ιδιωτική άγοραπωλησία.
8	1281	12,5	MARCELLO, άρ. 485	'Ιδιωτική άγοραπωλησία.
9	1281	16	ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/1 σ. 7	Συμφωνία για άγορά από τó κράτος επί 5 χρόνια.
10	1300	16,7	Μέσος όρος τιμών του νοταρίου	PIZOLO για τó 1300.
11	1301	16	Μέσος όρος τιμών του νοταρίου	BRIXANO για τó 1301.
12	1301	16	ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/1 σ. 5-6, άρ. 12	Συμφωνία για άγορά από τó κράτος χωρίς χρονικό περι-ορισμό.
13	1302	14,4	Μέσος όρος τιμών του νοταρίου	BRIXANO για τó 1302.
14	1304	15	ΘΕΟΤΟΚΗΣ Α/2 σ. 42, άρ. 26	Τιμή άποπληρωμής κρατ. δα-νειού προς τόν 'Αλ. Καλλέργη.
15	1304	15	Μέσος όρος τιμών του νοταρίου	PIZOLO για τó 1304-1305.
16	1313	16	<i>Bandi</i> , σ. 10, άρ. 13	Τιμή άγοράς κρατ. συγκέν-τρωσης.
17	1329	18	CESSI, σ. 397, άρ. XII 132	Τιμή άγοράς κρατ. συγκέν-τρωσης.
18	1333	15	ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/1 σ. 114, άρ. 13	Τιμή άποπληρωμής κρατ. δα-νειού προς τόν 'Ιω. Καλλέργη.
19	1333	16	ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/1 σ. 114, άρ. 15	Κρατική άγορά από φεουδ. Ρε-θύμνου.
20	1333	16	ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/1 σ. 113, άρ. 12	Κρατική άγορά από φεουδ. Χάνδακα.
21	1336	18	ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/1 σ. 169, άρ. 24	Τιμή άποπληρωμής κρατ. δα-νειού προς τόν Γεώργ. Καλ-λέργη ¹ .
22	1337	18	ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/1 σ. 172, άρ. 31	Κρατική άγορά από φεουδ. Χανίων.
23	1339	18	ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/1 σ. 254-6, άρ. 3	Τιμή άποπληρωμής κρατ. δα-νειού προς τόν Zanachi Donno ¹ .
24	1340	18	ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/1 σ. 254-6, άρ. 3	Τιμή άποπληρωμής κρατ. δα-νειού προς τόν Βάρδα Καλ-λέργη ¹ .

α/α	ΕΤΟΣ	ΤΙΜΗ*	ΠΗΓΗ	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
25	1344	23,5-25	ZUCHELLO σ. 23	Τιμή ελεύθερης αγοράς.
26	1345	26,6	ZUCHELLO σ. 32 (Φεβρουάριος)	Τιμή ελεύθερης αγοράς.
27	1345	20	THIRIET, <i>Assemblées</i> σ. 206-207, άρ. 516	Τιμή αγοράς κρατ. συγκέντρωσης.
28	1345	25	Στό ίδιο	Τιμή προτεινόμενη από φεουδάρχες.
29	1345	18,8	ZUCHELLO σ. 46 (Όκτώβριος)	Τιμή ελεύθερης αγοράς.
30	1346	36,3	ZUCHELLO σ. 54 (Μάρτιος)	Τιμή ελεύθερης αγοράς.
31	1346	25	ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/1 σ. 287, άρ. 13	Βλ. σημ. 2.
32	1346	<21>	ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/1 σ. 287, άρ. 14	"Όριο τιμής για εξαγωγή στη Βενετία.
33	1347	<25>	ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/1 σ. 281, άρ. 21	"Όριο τιμής για εξαγωγή στη Βενετία.
34	1347	33,3	ZUCHELLO σ. 91 (Σεπτέμβριος)	Τιμή ελεύθερης αγοράς.
35	1349	<25>	ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/1 σ. 293, άρ. 5, THIRIET σ. 65, άρ. 220, σ. 67, άρ. 228	"Όριο τιμής για αποθήκευση και εξαγωγή.
36	1352	22	DE FREDO σ. 7, άρ. 1	'Ιδιωτική αγοραπωλησία.
37	1356	22	THIRIET σ. 84, άρ. 305	Τιμή προσφερόμενη από φεουδ. Χανίων.
38	1356	<25>	THIRIET σ. 84, άρ. 306, ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/2 σ. 37-38	Προτεινόμενο όριο τιμής για εξαγωγή από φεουδ. Ρεθύμνου - Χανίων.
39	1356	25	ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/2 σ. 23, άρ. 17	Τιμή ύπολογισμού από το κράτος σίτου που εξάγει ο Άνδρ. Corner.
40	1358	<25>	ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/2 σ. 64, άρ. 33	"Όριο τιμής για έσωτερ. δικινηση.
41	1359	<30>	ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/2 σ. 71, άρ. 5	"Όριο τιμής για εξαγωγή.
42	1361	27	THIRIET, <i>Assemblies</i> I, σ. 252, άρ. 682	Τιμή αγοράς κρατ. συγκέντρωσης.
43	1363	23,8	SANTSCHI σ. 96, άρ. 6	Τιμή πωλής. στην αγορά Χάνδακα.
44	1363	25	BZ 12 (1903) σ. 104	Τιμή ύποχρεωτικής παράδοσης στο Κοινό ³ .
45	1363	<30>	THIRIET σ. 107, άρ. 412	"Όριο τιμής για εξαγωγή.
46	1364	33,3	SANTSCHI σ. 104, άρ. 50	'Ιδιωτική αγοραπωλησία.
47	1368	49,5	SANTSCHI σ. 230, άρ. 1053	'Ιδιωτική αγοραπωλησία.
48	1381	35	SANTSCHI σ. 225-26, άρ. 1036	Τιμή πωλής. στην αγορά Χάνδακα.
49	1384	<26>	ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/2 σ. 252, άρ. 29	"Όριο τιμής για εξαγωγή.
50	1385	<40>	THIRIET σ. 170, άρ. 705	Τιμή κάτω από την ύποια έπιτρ. εξαγ. από το μετόχι του Στόλου.

α/α	ΕΤΟΣ	ΤΙΜΗ*	ΠΗΓΗ	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
51	1390	33,3	NOIRET σ. 36-37	Τιμή κρατ. συγκέντρωσης ή εξαγωγής.
52	1393	33,3	SANTSCHI σ. 316, άρ. 1418	Τιμή πωλήσ. στην αγορά Χάνδακα.
53	1397	35	THIRIET σ. 219, άρ. 937	Τιμή κρατ. συγκέντρωσης ή εξαγωγής.
54	1399	35	THIRIET σ. 223, άρ. 965	Τιμή κρατ. συγκέντρωσης ή εξαγωγής.
55	1399	20	SANTSCHI σ. 386, άρ. 1797	Ίδιωτική αγοραπωλησία.

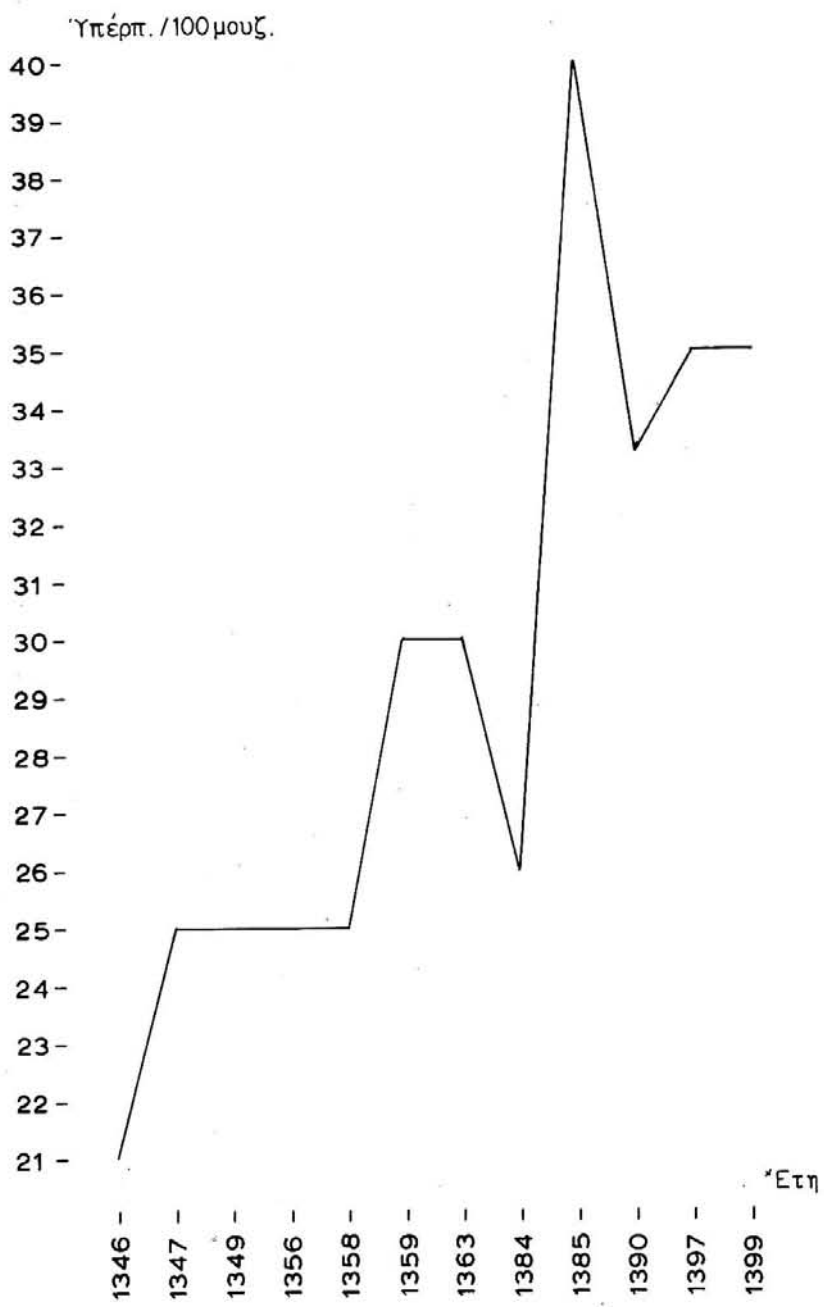
*Η τιμή άφορᾷ ὑπέρπυρα / 100 μουζούρια.

1. Ἀπό παραδρομή ή ZACHARIADOU, *Prix et marchés*, σ. 303-304, θεωρεῖ ὅτι ή τιμή αὐτή ἦταν «*offre de Venise*» τόν Μάρτιο τοῦ 1344.
2. Πρόκειται για ἰδιόμορφη περίπτωση: ή Γερουσία ἐπιτρέπει σέ ἕναν ἰδιώτη νά μεταφέρει στή Βενετία σιτάρι πού εἶχε εἰσαγάγει στήν Κρήτη ὡς ἐνδιάμεσο σταθμό, ἐφόσον ή ἀξία του κυμαινόταν στά 25 ὑπέρπ./100 μουζούρια. Ἄν ή ἀξία του ἦταν μεγαλύτερη, τοῦ ἐπιτρέπει νά τὸ μεταφέρει ὅπου θέλει. Καί πάλι ἀπό παραδρομή ή ZACHARIADOU, ὁ.π., θεωρεῖ τήν τιμή ὡς «*offre de Venise*».
3. Δέν πρόκειται για «*blé distribué aux feudataires*», ὅπως ἀπό παρανόηση θεώρησε ή ZACHARIADOU, ὁ.π., σ. 305, ἀλλά ἀντίθετα για ἐξαναγκασμό τῶν φεουδαρχῶν νά πωλήσουν στό κράτος ἀπό 100 μουζούρια ἀνά καβαλαρία στήν τιμή αὐτή, προκειμένου νά ἀντιμετωπιστοῦν οἱ ἔκτακτες ἀνάγκες λόγω τῆς ἐπανάστασης.

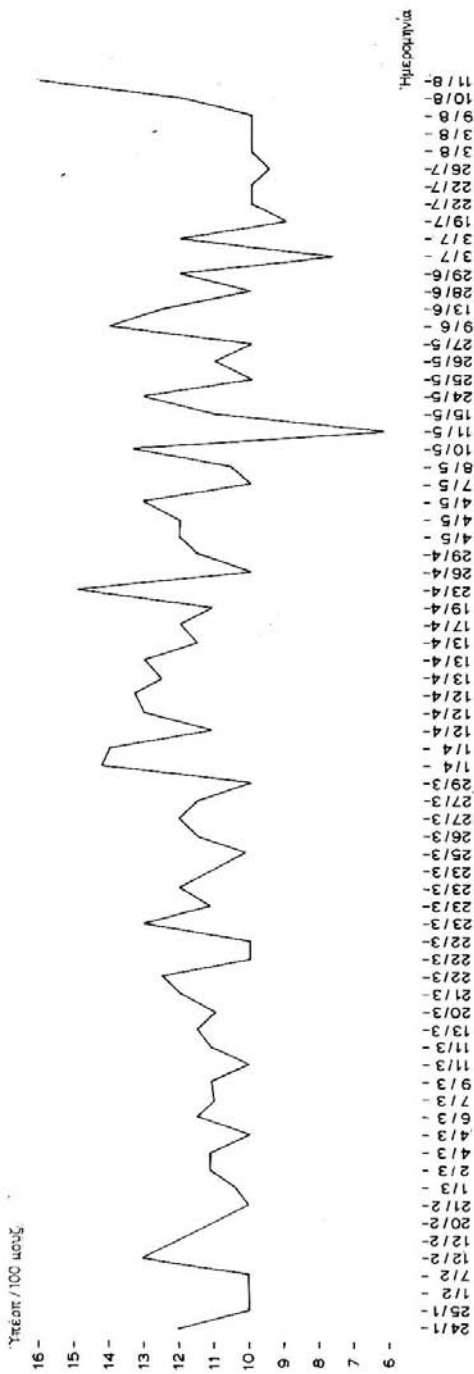
Πρόσθετες βραχυγραφίες :

DE FREDO = ANTONINO LOMPARDO, *Zaccaria de Fredo, Notaio in Candia (1352-1357)*, Βενετία 1968.

ZUCHELLO = R. MOROZZO DELLA ROCCA, *Lettere di mercanti a Pignol Zucchello (1336-1350)*, Βενετία 1957.

1. Έξέλιξη τῶν ἀνώτατων τιμῶν σιταριοῦ τὸν 14ο αἰ., κάτω τῶν ὁποίων τὸ κράτος ἐπιτρέπει τὴν ἐξαγωγή ἢ τὴν ἀποθήκευση.

Σχ. 2. Διακύμανση τών τιμών άγροαπαλήστας σιταροϋ στίς πράξεις τοϋ νοταρίοϋ Pietro Scardon (1271).

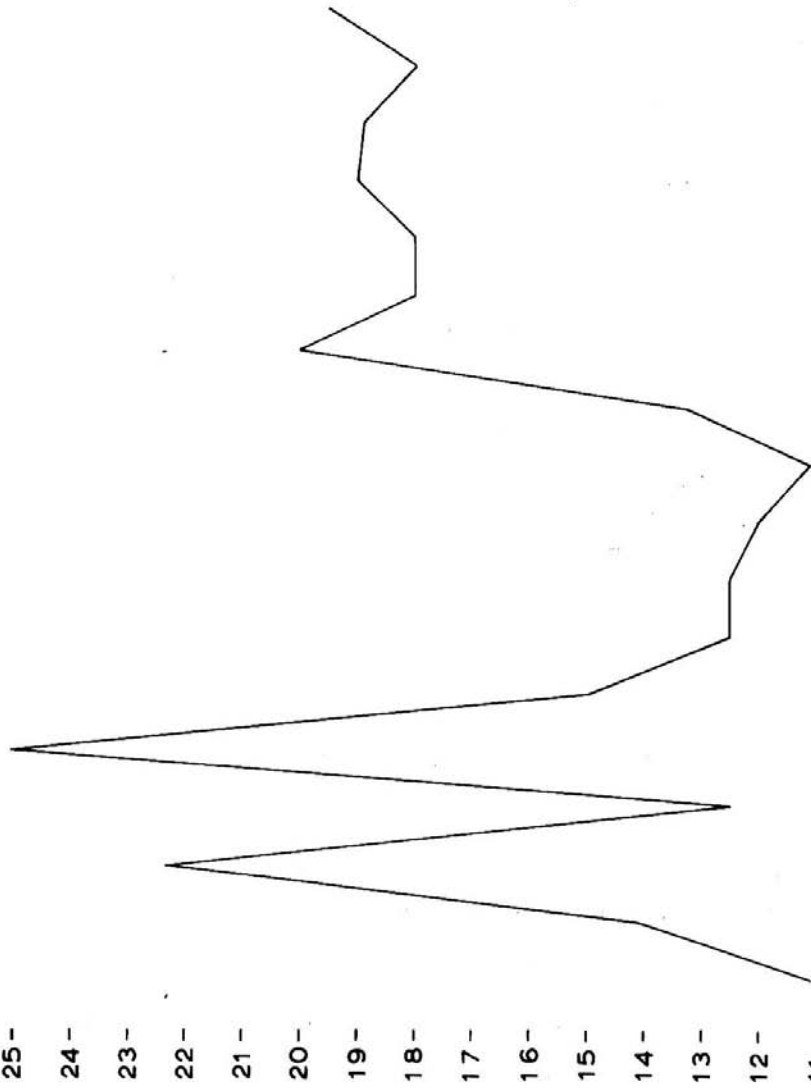

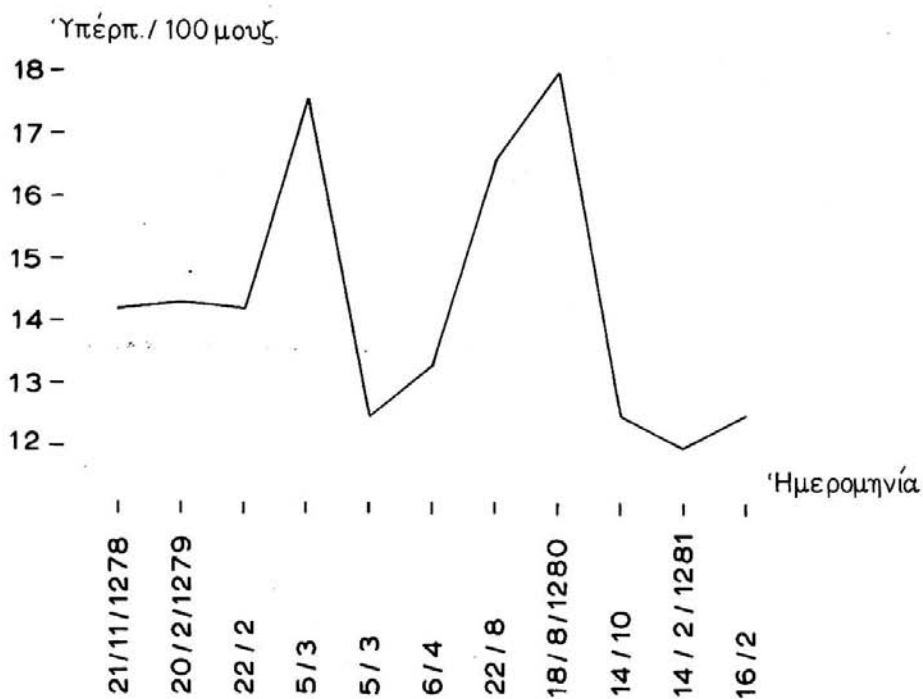
Υπερπ./100μουζ.

25 -
24 -
23 -
22 -
21 -
20 -
19 -
18 -
17 -
16 -
15 -
14 -
13 -
12 -
11 -

Ημερομηνία

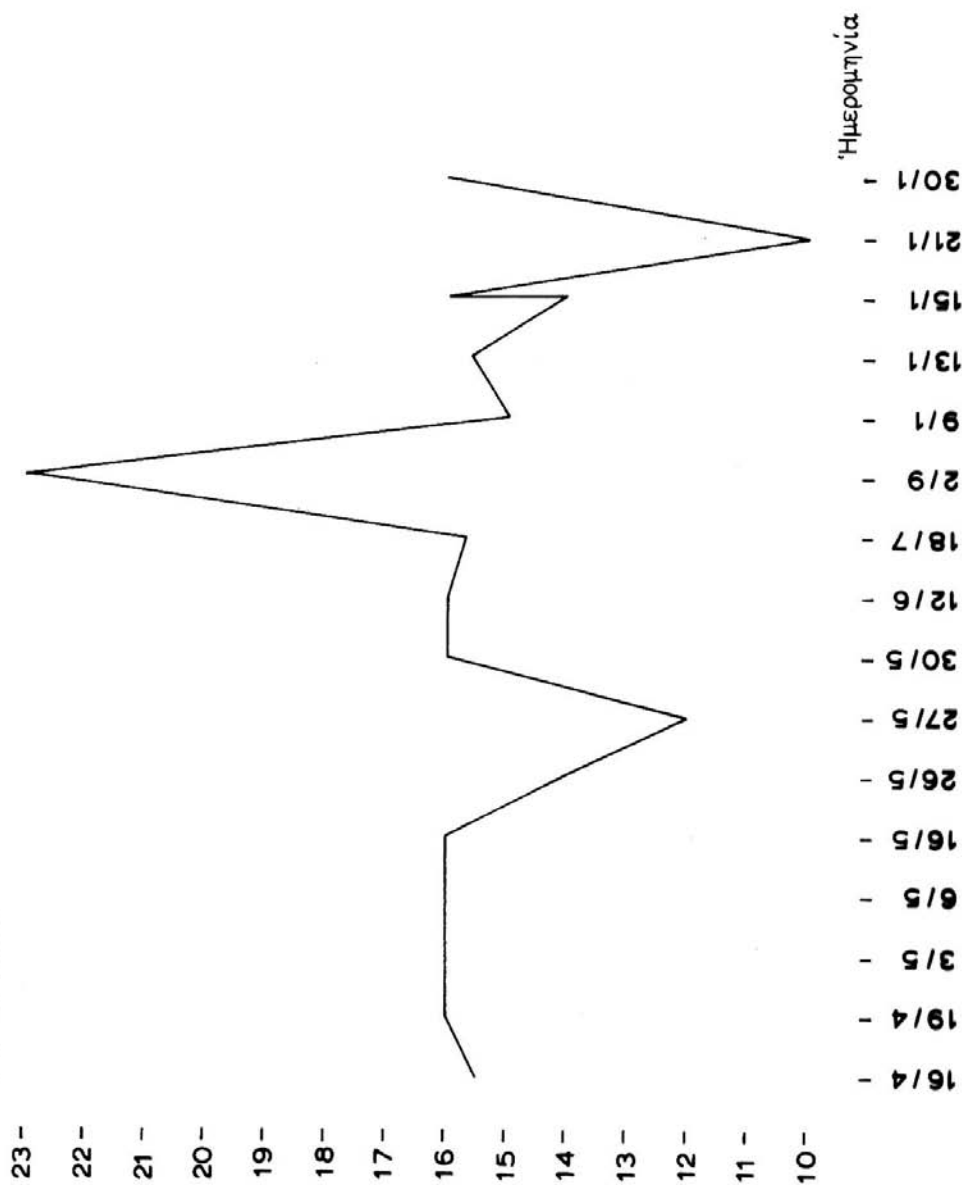
7/8 -
18/7 -
14/7 -
13/7 -
8/7 -
5/7 -
23/6 -
22/5 -
3/4 -
31/3 -
30/3 -
25/3 -
23/3 -
20/3 -
17/3 -
11/3 -
28/2 -
1/2 -

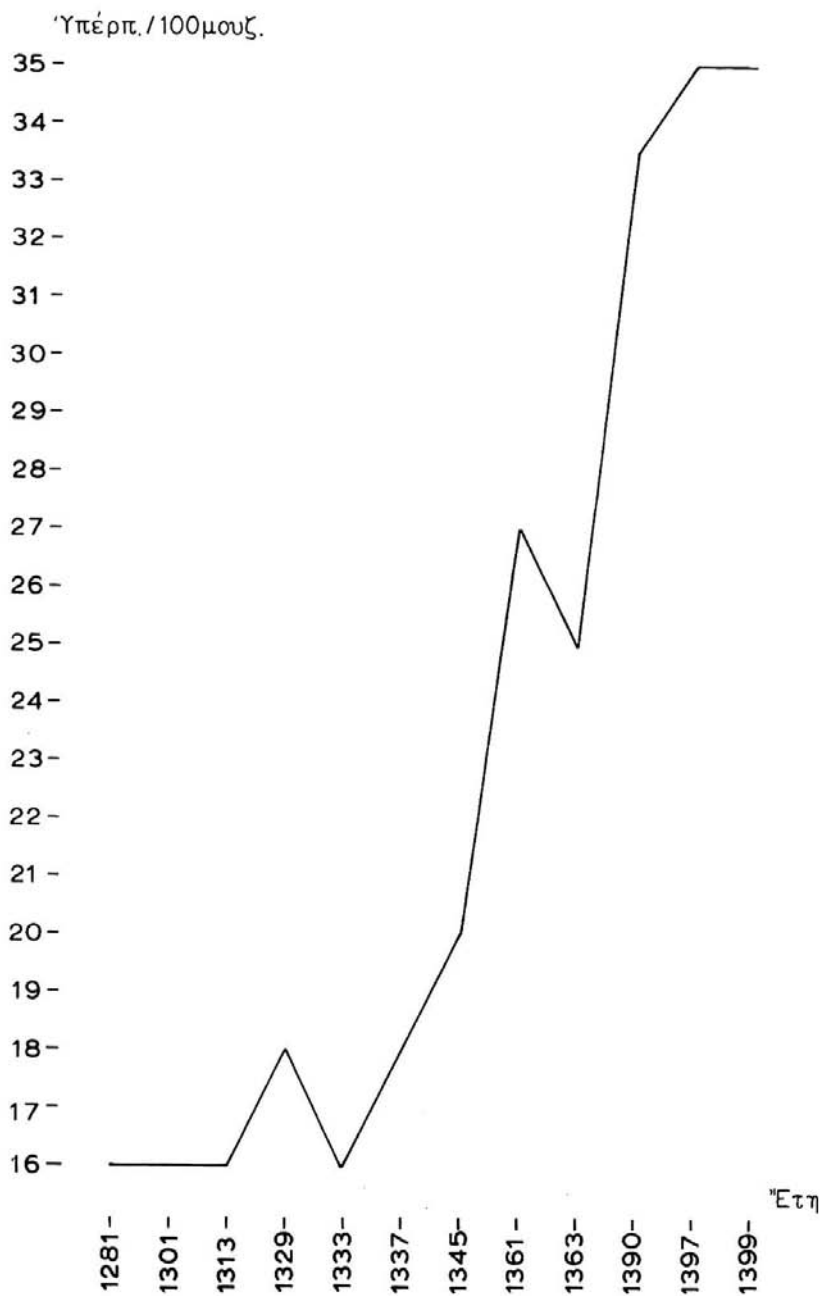

4. Διακύμανση τῶν τιμῶν ἀγοραπωλησίας σιταριοῦ στὶς πράξεις τοῦ νοταρίου L. Marcello (1278-1281).

Υπερίπ. / 100 μούζ.

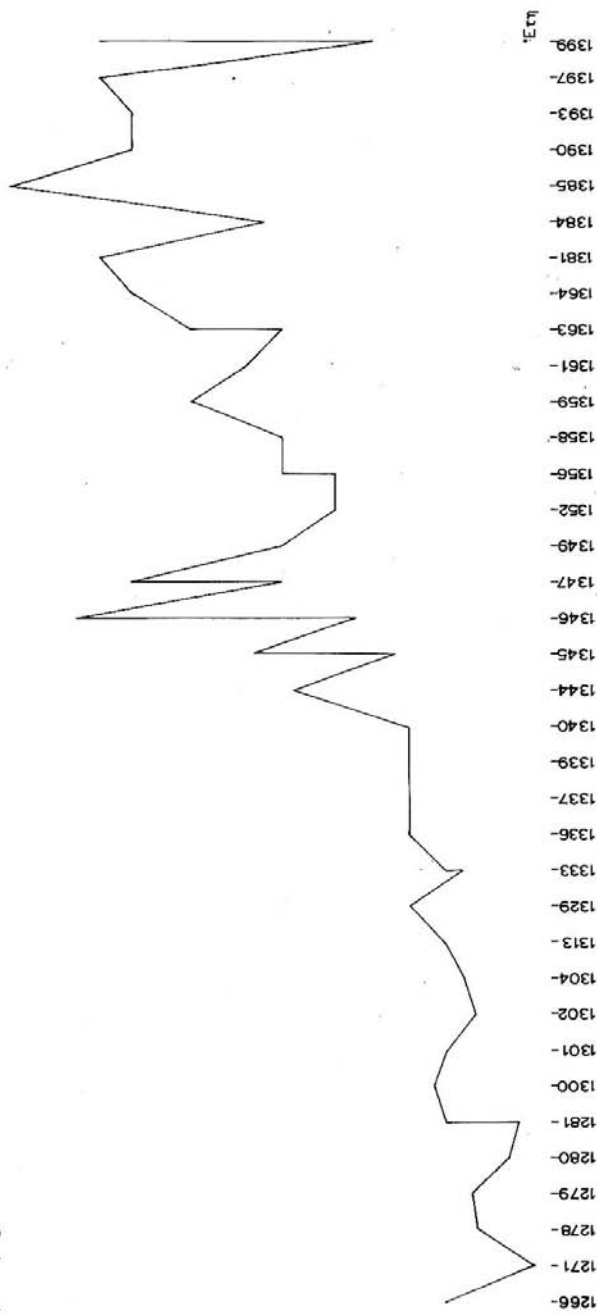

6. 'Εξέλιξη τῶν τιμῶν πού προσφέρει τὸ κράτος γιὰ τὴν ἀγορὰ τοῦ σιταριοῦ τῶν φεουδαρχῶν τῆς Κρήτης.

Τρέμπ./100 μουσ.

10-
19-
18-
37-
36-
35-
34-
33-
32-
31-
30-
29-
28-
27-
26-
25-
24-
23-
22-
21-
20-
19-
18-
17-
16-
15-
14-
13-
12-
11-

Σχ. 7. Έξελιξη των τιμών του σιταριού στην αγορά της Κρήτης τόν 13ο-14ο αί. (βλ. Πίνακα 1).